
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Εὐάγγελος Ν. Ρούσσο, Ἡράκλειτος, Ἀθήνα 1971. 8ο, σσ. 95.

Ἡ μετάφραση καὶ ἐρμηνεία φιλοσοφικῶν ἀποσπασμάτων παρουσιάζει δυσκολίες ἀνάλογες μὲ τὴν ἀποκρυπτογράφηση μυστικῶν μηνυμάτων, ποὺ ἔχουν συνταχθῆ βάσει ἀπόρρητου κώδικα, τοῦ ὁποίου ἔχουν χαθῆ δύο ἀπαραίτητα κλειδιά· τὸ ἓνα κλειδί εἶναι τὸ συνολικὸ κείμενο, ποὺ (ἂν τὸ εἶχαμε) θὰ βοήθοῦσε γιὰ τὴν κατανόηση τῶν μερῶν του· τὸ ἄλλο κλειδί (προκειμένου γιὰ τοὺς προσωκρατικούς) εἶναι ἡ ὀρολογία, ποὺ ἦταν ἀκόμη ρευστή, ἀδιαμόρφωτη στὰ χρόνια τους. Μιὰ τρίτη δυσκολία σχετίζεται εἰδικὰ μὲ τὸν Ἡράκλειτο· χαρακτηρίσθηκε δυσνόητος ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους¹ καὶ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἐπονομάζεται «Σκοτεινός». Μιὰ τέταρτη δυσχέρεια προκύπτει, ὅταν θελήσῃ ὁ μεταφραστὴς νὰ ἀποδώσῃ στὴ νέα ἑλληνικὴ τὸν ρυθμικὸ τόνο τοῦ Ἡρακλείτειου λόγου, τὴ ρυθμικότητα ποὺ πρῶτος ἐπισήμανε ὁ Deichgräber καὶ συστηματικότερα ἐρεύνησε ὁ Marcovich². Ἔτσι ἔχομε μιὰ κλίμακα δυσχερειῶν ποὺ λίγοι ἐπιχειροῦν συνολικὴ ἀντιμετώπισή τους. Καὶ νομίζω πὼς δίκιο εἶναι ἔτσι νὰ ἰδωθῆ ἡ προσπάθεια τοῦ κ. Ρούσσου, ὥστε νὰ ἐκτιμηθῆ σωστὰ ἡ εὐρύτητα τοῦ ἐγχειρήματός του καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἐπιτυχίας του.

Στὰ δύο πρῶτα σκαλοπάτια τὸ ἀνέβασμα εἶναι δύσκολο, ἀλλὰ κατορθωτὸ γιὰ τὸν κρινόμενο, ποὺ διαθέτει τὸν ἀναγκαῖο φιλολογικὸ ὄπλισμό· ἡ μακροχρονὴ ἐνασχόλησή του μὲ τοὺς προσωκρατικούς γενικὰ καὶ τὸν Ἡράκλειτο εἰδικὰ³ τὸν ἔχει φέρεῖ σ' ἐπαφὴ μὲ τίς προηγούμενες προσπάθειες, ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν νοημάτων τοῦ Σκοτεινοῦ, καὶ τοῦ ἔχει δώσει τὴν εἰδικὴ διαίσθησή, ποὺ εὐλόγα ἀναπτύσσεται σὲ κάθε ἐρευνητῇ, ὅταν ἐπίμονα κατα-

---

1. Λεξικὸν Σούδα, λ. *Δηλίου κολυμβητοῦ*: Σωκράτει γὰρ δόντος τοῦ *Εὐριπίδου Ἡρακλείτου τοῦ Σκοτεινοῦ σύγγραμμα, ἐρέσθαι, τί δοκεῖ; τὸν δὲ φάναι ἂ μὲν συνήκα γενναῖα οἴμαι δὲ καὶ ἂ μὴ συνήκα· πλὴν Δηλίου δεῖται κολυμβητοῦ εἰς τὸ μὴ ἀποπνιγῆαι ἐν αὐτῷ.*

2. K. Deichgräber, *Rhythmische Elemente im Logos des Heraklit*, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, 1962, ἀριθ. 9, σσ. 477-552.

M. Marcovich, *Heraclitus*, Greek Text with a short Commentary, Merida (Venezuela), The Los Andes University Press, 1967, σσ. XXIX, 665.

3. Μερικοὶ ἀπ' τοὺς καρποὺς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι: Ὁ Ἡράκλειτος στὶς *Ἐνεάδες τοῦ Πλωτίνου* (διδαστορικὴ διατριβή), Ἀθήνα 1968. *Heraklit - Bibliographie*, Darmstadt 1971. Βιβλιοκρισία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Marcovich (βλ. σημ. 2 παραπάνω), *Ἑλληνικά* 23, 1970, 357-62. «Δείγματα Λεξικῶν τῶν Προσωκρατικῶν», *Φιλοσοφία* 3, 1973, 163-186. «Ἡ Κοσμολογία τῆς Μιλήτου», *Δευκαλίον* 11 (Σεπτ. 1974), 337-364.

πιάνεται με κάποιο ειδικό θέμα. Ἡ οικειότητα καὶ ἡ διαίσθησις οἰκοδομοῦν συνήθως καὶ αὐτοπεποίθησις περισσή, πού εἶναι γόνιμη γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ διείσις καὶ ἐρμηνεία.

Στὴν πρώτη φάση τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Ρούσσου μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσῃ μιὰ ἐπιμελημένη ἐκδοσις τῶν (γνησίων) ἀποσπασμάτων μὲ κατατοπιστικὰ Προλεγόμενα, σχόλια, μαρτυρίες, λεξιλόγιο, πίνακες. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα προβλήματα εἶχε, ὡς ἐκδότης, νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ τὰ ἀκόλουθα: παραμερισμὸ τῶν θεωρούμενων νόθων ἀποσπασμάτων, νέα ἀρίθμηση τῶν γνησίων (γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι ἐπιχειρεῖ ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴ διάρθρωσις τοῦ βιβλίου τοῦ Ἡρακλείτου, ἀπ' τὸ ὅποιο ἀπομεινάρια μόνον κατέχομε σήμερα). Αὐτόματα προκύπτει καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ παρατεθῇ ἕνας παραλληλιστικὸς πίνακας μὲ τὴν παλιὰ καὶ καθιερωμένη ἀρίθμηση τῶν Diels - Kranz καὶ τὴν προτεινόμενη νέα. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ σημεία ὁ Ρούσσος ἐκμεταλλεύεται τὴν προηγούμενη ἐρευνα (Kirk, Marcovich κ.ἄ.)¹ καὶ προσθέτει τὴ δική του γνώμη. Ἐνα σημεῖο ὅμως, πού φαίνεται δυσερμηνευτο, εἶναι γιὰ τὰ γνήσια ἀποσπάσματα (105 συνολικὰ) ταξινομοῦνται βάσει τοῦ περιεχομένου τους σὲ τρεῖς μόνον ομάδες (Λόγος, Κόσμος, Πόλις), ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἐκδότης στὰ Προλεγόμενά του (σ. 12) ἀπαριθμεῖ διάφορο ἀριθμὸ προβλημάτων: κόσμος, θεότητα, ψυχὴ, ἄνθρωπο (γνώσις, ἀρετὴ, πράξις τοῦ ἀνθρώπου)². Εἶναι ἀλήθεια πὼς μὲ περισσότερα μέλη στὴν ταξινομήσιν του θὰ ἀντιμετώπιζε ἕνα πρόσθετο πρόβλημα, ὅτι κάποια ἀποσπάσματα δὲν θὰ ἦταν κατατάξιμα σὲ μίαν μόνον ομάδα: θὰ μπορούσε ὅμως νὰ περιλάβῃ τὸ καθένα κάτω ἀπὸ μίαν κατηγορίαν (στὴν προσφεύστερη θέσιν) καὶ νὰ τὸ μνημονεύῃ κάτω ἀπὸ ἄλλη ἢ ἄλλες, ἂν ἔκρινε σκόπιμο. Ὑποθέτω ὅτι προτίμησε τὴν ὄχι ἀστήρικτη τριττὴ διαίρεσιν τῶν ἀποσπασμάτων ἀκολουθώντας εἴτε μιὰ ἀρχαία παράδοσις εἴτε τὸ παράδειγμα τοῦ Marcovich³. Πάντως τοῦ Ρούσσου ἡ διαίρεσις φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν γνησίων ἀποσπασμάτων καὶ τὴν εἰκαζόμενη διάρθρωσις τοῦ χαμένου ἔργου τοῦ Ἡρακλείτου: νομίζω ὅμως ὅτι ἀπὸ τοὺς τρεῖς τίτλους πού χρησιμοποιοῖ (Λόγος, Κόσμος, Πόλις) ὁ τρίτος μπορούσε ν' ἀντικατασταθῇ μὲ τὸν τίτλο «Ἀνθρώπος» καὶ νὰ περιλάβῃ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ 69 κ.ἔ. (ψυχὴ, σοφία, νόμος, ἦθος κτλ.) τῆς δικτῆς τοῦ ἐκδοσις.

Ἡ πιὸ δυσανάβατη βαθμίδα στὴν προσπάθεια τοῦ κ. Ρούσσου ἦταν ἀναμφίβολα ἡ μετάφρασις, μιὰ μετάφρασις πού φιλοδοξεῖ νὰ ἀποδώσῃ ρυθμικὰ ἕνα

1. G. S. Kirk, *Heraclitus, The Cosmic Fragments*, Cambridge 1954. M. Marcovich, ὁ.π. καὶ βιβλιοκρισία Ρούσσου (βλ. σ. 396, σημ. 2 καὶ 3).

2. Πρβ. G. S. Kirk - J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1969, ὅπου διακρίνονται 14 ομάδες. Ἐπίσης Θ. Βέικου, *Οἱ Προσωκρατικοί*, Θεσσαλονίκη 1972, ὅπου 9 ομάδες. Καὶ W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, Stuttgart 1968, ὅπου 8 ομάδες. Βέβαια στίς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν πρόκειται γιὰ πλήρεις ταξινομήσεις, διακρίνονται ὅμως τὰ θέματα μὲ τὰ ὅποια ἀσχολεῖται ὁ Ἡρακλείτης στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα.

3. Διογένης Λαέρτιος X. 5: (τὸ βιβλίον τοῦ Ἡρακλείτου) *διήρηται εἰς τρεῖς λόγους ... περὶ τοῦ παντός καὶ πολιτικόν καὶ θεολογικόν*. Ταξινομήσις Marcovich: Θεωρία τοῦ λόγου, Θεωρία τῆς φωτιῆς, Ἰθικοπολιτικὲς ἰδέες τοῦ Ἡρακλείτου.

κείμενο ρυθμικό¹. ἐδῶ ἡ φιλολογικὴ ἀκρίβεια ὄχι μόνο δὲν βοηθᾷ, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρατεύεται κάποτε τὴν ἐπίτευξιν τῆς ρυθμικότητος· ὁ μεταφραστὴς ὡστόσο πέτυχε σὲ βαθμὸν ἀξιέπαινο νὰ ἀποδώσῃ τὸ ρυθμὸν καὶ νὰ ἐμμεῖνῃ στὴ φιλολογικὴ ἀκρίβεια. Ἡ προσπάθειά του ὡς σύνολο εἶναι ἀξιόλογη καὶ πρωτοπορευιακὴ στὸν τομέα αὐτόν. Μπορεῖ κανεὶς νὰ χαρῆ στὴ νεοελληνικὴ μορφή τους ἀποσπάσματα ὅπως τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ πολυμάθεια τὸ νοῦ δὲν τὸν φωτίζει» [18(=40 DK)], «Βίος τοῦ τόξου τ' ὄνομα, μὰ θάνατος τὸ ἔργο» [40(=48)], «Τῆς ψυχῆς τὰ πέρατα δὲν θὰ τὰ βρῆς || ὅποιον κι ἂν πάρης δρόμο» [70(=45)]. Διατηροῦν τὴν ἀποφθεγματικότητα τοῦ Ἡρακλείτειου λόγου καὶ ντύνονται μὲ τὴν ρυθμικότητα καὶ πλαστικότητα νεοελληνικοῦ στίχου σὲ ἄφορη δημοτικὴ γλῶσσα. Κάποτε ὅμως ὁ εἰδικὸς φιλόλογος ὑποπτεύεται (philologi sunt homines suspiciosi) ὅτι ἡ φιλολογικὴ ἀκρίβεια δύσκολα διαφαίνεται μέσα στὴ μετάφραση. Ἡ παρεμβολὴ π.χ. τοῦ κτητικοῦ μου στὸ μέσο τοῦ α' στίχου τοῦ πρώτου ἀποσπάσματος δημιουργεῖ νοηματικὰ ἕναν *terminum post quem* γιὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ «λόγου», ἐνῶ οἱ ἐπόμενοι στίχοι (στὸ πρωτότυπο καὶ στὴ μετάφραση) μιλοῦν γιὰ τὴν αἰώνια ἀξία τοῦ λόγου, πρὶν καὶ ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ Ἡρακλείτου. Νομίζω πὼς τὸ νόημα τοῦ πρωτοτύπου μπορούσε νὰ ἀποδοθῆ πιὸ πιστὰ ἔτσι: «μόλο πού ὁ λόγος τοῦτος ἔχει ἰσχὺ παντοτινῇ»². Εἰκάζω ὅτι ὁ μεταφραστὴς ἐνίωθε τὴν ἀνάγκη νὰ παρεμβάλλῃ μιὰ ἐπεξηγήσῃ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀντωνυμία τοῦτος, π.χ. «ὅπως ἐγὼ τὸν διατυπώνω ἐδῶ»³. ἀλλὰ τότε θὰ κατέστρεφε τὸ ρυθμὸν, γι' αὐτὸ καὶ κατέφυγε στὸ κτητικὸ πού ἀνέφερα. Δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη νὰ θέλησε ὁ μεταφραστὴς παρεμβάλλοντας τὸ κτητικὸ μόριο νὰ ταυτίσῃ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἡρακλείτου μὲ τὸν ἀληθινὸ «λόγον» (βλ. στὴ σ. 20 σχόλιό του γιὰ τὶς σημασίες τοῦ «λόγου») καὶ τὸ σχετικὸ λῆμμα του στὴ *Φιλοσοφία* 3, 1973, 177-9), ἀποψη ὄχι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ μὲ τὸν «ὑπερόπτην» φιλόσοφο. Ἄν ἡ εἰκασία μου ἀληθεύῃ, αἴρεται ἡ φαινομενικὴ ἀντίφαση γιὰ τὴν ὁποία μίλησα παραπάνω.

Στὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ὁ στίχος 9 δὲν μὲ πείθει μεταφραστικὰ (κατὰ φύσιν *διαίρεον ἕκαστον* = διαιρώντας τὸ καθένα σύμφωνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους),

1. «Ὁ χωρισμὸς τοῦ ἀρχαίου κειμένου σὲ στίχους ἀποδίδει τὶς ρυθμικὲς καὶ νοηματικὲς ἐνότητες τοῦ μνημοτεχνικοῦ λόγου τοῦ Ἡρακλείτου. Ἡ μετάφραση εἶναι ρυθμικὴ καὶ ποιητικὴ, γιατί τέτοιος εἶναι ὁ λόγος τοῦ σοφοῦ τῆς Ἐφέσου». Μ' αὐτὰ τὰ λόγια ὁ μεταφραστὴς μᾶς γνωστοποιεῖ τὸ στόχο τῆς προσπάθειάς του (Προλεγόμενα, σ. 16). Τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀναζήτηση τοῦ ρυθμικοῦ στοιχείου στ' ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου εἶχε ἀνοίξει ὁ Deichgräber καὶ διευρύνει ὁ Marcovich (βλ. σ. 396, σημ. 2).

2. Ἡ σύνδεση τοῦ αἰεὶ μὲ τὸν α' στίχο (ἀντίθετα μὲ τὴν γνώμη τοῦ Marcovich) φαίνεται ὅτι καὶ ρυθμικὰ δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπίδραση ἐνισχύεται (ἀπόσπ. Κλεάνθη 537 Arnim: "Ὡσθ' ἕνα γίνεσθαι πάντων λόγον αἰέν), καὶ λογικὰ εἶναι ἀναγκαῖα· γιατί, ἂν τὸ αἰεὶ συνδεόταν μὲ τὸν β' στίχο, θὰ δημιουργοῦσε μιὰ ἀξεπέραστη ὑπερβολὴ καὶ θὰ χαρακτήριζε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀξυνέτους, ὁπότε δὲν θὰ ἔμενε δρόμος ἀνοιχτὸς πρὸς τὴν σύνεση οὔτε γιὰ τὸν «ἀλαζονικὸν» Ἡράκλειτο οὔτε γιὰ τοὺς «λίγους», στοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Ἡράκλειτος τὴν δυνατότητα τῆς σύνεσης κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς «πολλοὺς» [βλ. ἀπόσπ. 3(=17), 25(=2)].

3. Πρβ. ἀντίστοιχες προσθήκες στὴ μετάφραση τῶν Diels-Kranz (22B1): wie es vorliegt hier· ἐπίσης Kirk-Raven, ὁ.π. 187: which is as I describe it.

γιατί φύσις στους προσωκρατικούς σήμαινε αναζήτηση ή αναγνώριση τῆς οὐσίας, τῆς «καθαυτότητας» (για να χρησιμοποιήσω νεώτερο έννοιολογικό εύρημα), ένω για μᾶς ή έννοια τοῦ «φυσικοῦ νόμου» εκφράζει σχέση φαινομένων, συνδέεται με τὸ φυσικό γίγνεσθαι¹.

Ἐνα ακόμη παράδειγμα, ὅπου ή μετάφραση στό πρώτο αντίκρισμα φαίνεται ὅτι χωλαίνει, κατά τή γνώμη μου, ὀδηγεῖ ταυτόχρονα στή λύση μιᾶς εύλογης ἀπορίας. Ἀπόσπ. 56 (=65 DK): «Ἄν για τὸ Διόνυσο δέν ἔκαναν πομπή || καί δέν ἔψαλλαν ἄσμα για τὰ αἰδοῖα || ξεδιάντροπα θά ἦταν ὅσα κάνουν». Καί προσθέτει ὁ μεταφραστής τὸ ἐξῆς σχόλιο (σ. 38-39): «Ἡ ἐπίδειξη καθαυτή εἶναι ἀδιαντροπία, ἀλλά εἶναι σεβαστή, γιατί γίνεται για να τιμήσουν τὸ Θεό». Ἔτσι καί τὸ νόημα τοῦ ἀποσπάσματος διευκρινίζεται καί ή ἀπορία μας βρίσκεται ἀπάντησι: ὁ μεταφραστής στή δύσκολη πραγματικά προσπάθειά του να ἀποδώσει στά νέα ἑλληνικά τή ρυθμικότητα τοῦ πρωτοτύπου ἐπέτρεψε στόν ἑαυτό του κάποια μεταφραστική ἐλαστικότητα, πού συνήθως τή θεραπεύει με ὑποσημειώσεις· εἶναι μάλιστα πιθανὸ σὲ κάποια φάση τῆς ἐργασίας του να ξαναδούλεψε χωριστά τοὺς στίχους του. Διατυπώνω αὐτὴ τὴν εἰκασία, γιατί μοῦ φαίνεται δύσκολο να δεχθῶ ἄλλη ἐξήγηση για ἀποσπάσματα ὅπως τὰ 23 (= 28 DK), 35 (=60 DK). Φανερό πὼς ή φιλολογικὴ αὐστηρότητα ἔπρεπε να δώση κάποια θέση στή μουσικότητα.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ κ. Ρούσσοσ ἐπέτυχε σὲ ἀξιοπρόσεχτο βαθμὸ να κάνει προσιτὰ τὰ ἀπομεινάρια τοῦ ἔργου τοῦ Ἡρακλείτου για τὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ με ἀρκετὴ ἀκριβολογία, ρυθμικότητα, εὐστοχία. Ἀπολαμβάνει κανεὶς στή νεοελληνικὴ μορφή τους ἀποσπάσματα ὅπως αὐτά: «Τὴν καυχυσία πρώτα να σβῆς κι ἀπὲ τὴν πυρκαγιά» [101(=43)], «Πρέπει ὁ λαὸς να πολεμάη για τὸ νόμο || ὅπως για τὰ τείχη του» [102(=44)].

Ἡ διατύπωση μερικῶν διαφωνιῶν για λεπτομερειακὰ σημεῖα καθόλου δέν μειώνει τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας τοῦ φίλου κ. Ρούσσοσ· ἀποκαλύπτει μᾶλλον τίς διαστάσεις τῶν δυσχερειῶν πού ἐγκλείει τὸ τόλμημά του να φέρη τὸ κείμενο τοῦ σκοτεινοῦ σοφοῦ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ νεοελληνικοῦ ρυθμικοῦ λόγου. Ἡ κρινόμενη ἐδῶ προσφορά του, ή δοκιμασμένη νεοελληνικὴ γραφή του καί ή γνωστὴ ἐνημέρωσή του στά προβλήματα τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση μιᾶς εύχῆς: να ἐπιχειρήση ὁ ἴδιος (σὲ συνεργασία ἴσως με ἄλλα στελέχη τοῦ Κ.Ε.Ε.Φ.) μιὰ συνολικὴ ἔκδοση τῶν προσωκρατικῶν με νεοελληνικὴ μετάφραση, σύντομα προλεγόμενα, εἰδολογικὴ κατάταξη· να προσφέρη — ὄχι μόνο για τοὺς εἰδικούς — για τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ἕνα ἔργο ὅπως ἐκεῖνο τῶν Kirk - Raven ή τοῦ W. Capelle, πλουτισμένο ἴσως καί με διευκρινιστικά σχόλια.

Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ

1. Πρβ. τὴ μετάφραση τῶν Diels-Kranz (nach seiner Natur ein jegliches zerlegend und erklärend, wie es sich verhält) καί Kirk-Raven (I distinguish each thing according to its constitution and declare how it is), καί Capelle (*Die Vorsokratiker*, S. 136: ein jedes nach seiner Natur zerlege und klarmache, wie es sich damit verhält).

W. G. Tennemann, *Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*, Μετάφρασις Κ. Μ. Κούμα, Ἀθῆναι 1973. 8ο, σσ. 261. (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας).

Τὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καθιέρωσε πρόσφατα μιὰ νέα σειρά ἐκδόσεων, τὶς «Ἐπανεκδόσεις», μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ περιληφθοῦν σ' αὐτὴν ἔργα πρωτότυπα ἢ μελέτες ποῦ ἀφοροῦν τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ γραμματεία ὄλων τῶν ἐποχῶν.

Στὰ πλαίσια τῆς σειρᾶς αὐτῆς κυκλοφόρησε ἤδη, ἐγκαινιάζοντας τὴν ὄλη προσπάθεια, ἡ *Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* τοῦ W. G. Tennemann στὴν μετάφραση ποῦ εἶχε φιλοτεχνήσει καὶ εἶχε ἐκδώσει στὴ Βιέννη τὸ 1818 ὁ νεοέλληνας λόγιος Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο ποῦ ἀπέτελεσε «τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ποῦ προσφέρθηκε στὸ ἑλληνικὸ κοινὸν» καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε γνωρίσει εὐρύτατη διάδοση στὰ πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας ἀρχικά, καὶ ὄλης σχεδὸν τῆς Εὐρώπης ἀργότερα. Ὁ Κούμας εἶχε τὴν κλιτὴ τύχη νὰ βρεθῆ στὸν γερμανικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποῦ τὸ ἔργο τοῦ Tennemann εἶχε κερδίσει εὐρύτατη ἀναγνώριση. Μὲ τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Κούμας ἐπλήρωσε ἓνα κενὸ στὴν παιδεία τοῦ τόπου του. Ἀποτελεῖ μάλιστα χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς πρωτοπορίας στὴν ὁποία βρισκόταν τότε μιὰ μερίδα πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς Ἑλλάδας (πρωτοπορία στὴν ὁποία λόγω ἰδιαιτέρων συνθηκῶν καὶ ἀναγκῶν εὐρίσκονται πολλὲς φορές μικρὰ καὶ ὑπανάπτυστα ἔθνη καὶ ὄχι ἄλλα μὲ πλούσια δική τους παράδοση), τὸ γεγονός ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Κούμα (1818) προηγήθηκε χρονολογικὰ τόσο ἀπὸ τὴν γαλλικὴ (1829), ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ (1832 καὶ 1852) καὶ τὴν ἰταλικὴ (1832 καὶ 1855).

Στὴν μετάφραση τῆς *Σύνοψης* τοῦ Tennemann πρόσθεσε ὁ Κούμας ἓνα «Ἐπίμετρον περὶ τῆς εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καταστάσεως τῆς Φιλοσοφίας». Τὸ Ἐπίμετρο αὐτό, παρὰ τὴ συντομία καὶ τὴν ἑλλειπτικότητα του, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες πηγές ποῦ ἔχομε γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὡς τὶς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821. Ἡ ὕπαρξη τοῦ Ἐπιμέτρου αὐτοῦ καὶ ἡ προσωπικότητά του Κ. Κούμα συντελοῦν ὥστε ἡ μετάφραση τῆς *Σύνοψης* νὰ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια μιᾶς ἀπλῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας καὶ νὰ ἐντάσσεται γενικότερα στὰ πλαίσια τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς.

Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ δῆ κανεὶς καὶ τὸ γεγονός τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ ἔργου τῶν Tennemann - Κούμα ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Γιατὶ ἡ ἐκλογή τοῦ ἔργου αὐτοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐγείρη ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ τὸ ἔργο τοῦ Tennemann ὡς βοήθημα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἔχει σήμερα ξεπεραστῆ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἄλλα ἔργα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης θὰ ἐνδιέφεραν περισσότερο τόσο τὸν εἰδικὸ ἐρευνητὴ ὅσο καὶ τὸ εὐρύτερο κοινόν.

Ἄς δοῦμε τώρα ἀπὸ πῶς κοντὰ τὸ βιβλίον στὸ ὁποῖο ἀναφερόμαστε:

Στὸ ὄλο ἔργο προτάσσεται προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, ὁ ὁποῖος προβαίνει σὲ μιὰ ἐπισκόπηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς «τρισηχίλιετοῦς πορείας τῆς», ἐπισημαίνει τὴν ἀναγέννησίν της κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, καὶ τονίζει τὴν «ἐνόητά της ἀπὸ τῆς

ἀρχαιότητος μέχρι σήμερα». Είναι φανερό ότι αποδίδεται συμβολική σχεδόν σημασία στο έργο των Tennemann - Κούμα, όπου προβάλλει, θα λέγαμε, ή ελληνική φιλοσοφία από τις απαρχές της (που αποτελούν και τις απαρχές της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας γενικώς) έως την επισήμανση φιλοσοφούντων Νεοελλήνων στην αύγη της ανάπτυξης του νεοελληνικού έθνους στον ευρωπαϊκό όριζοντα.

Ἀκολουθεῖ σημείωμα τοῦ γενικοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἔκδοσης κ. Α. Γ. Μπενάκη, ὅπου ἐκτίθεται οἱ ἀρχές στίς ὁποῖες στηρίχθηκε ἀπό φιλολογική σκοπιὰ ἡ ἐπανεκδόση.

Πολύ σωστή τόσο ἡ ἀντιμετώπιση τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, ὅσο καί τῶν ἀπαραίτητων προσαρμογῶν πού ἔγιναν στίς παραπομπές, τοῦς ἐξελληνισμένους τύπους κτλ., καθὼς καί ἡ προσθήκη εὔρετηρίων, πού εἶναι τὰ ἀπαραίτητα ὄργανα γιά κάθε περαιτέρω ἔρευνα. Ὁ πίνακας τῶν «κυριωτέρων γερμανικῶν ὄρων κατὰ τῆ νεοελληνικῆ ἀπόδοση τοῦ Κούμα» θά μπορούσε νά εἶναι ἐκτενέστερος — λείπει π.χ. ὁ βασικώτατος γερμανικός ὄρος αὐτοῦ πού ὁ Κούμας ἀποδίδει μέ τόν ὄρο *Κριτική* —, καί ὅπωςδήποτε ὁ σχετικός πίνακας θά ἦταν πληρέστερος ἂν σημειωνόταν δίπλα σέ κάθε λῆμμα ἡ ἔνδειξη τῶν σελίδων στίς ὁποῖες ἀπαντᾷ.

Στίς σσ. 11-222 τυπώνεται τὸ κυρίως ἔργο, δηλ. ἡ μετάφραση τοῦ *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, στήν ὁποία ὁ Κούμας πρόσθεσε ἕναν Πρόλογο, ὅπου γίνεται φανερό τὸ πόσο συνειδητὰ διάλεγε τὰ ἔργα πού ἀποφάσιζε νά προσφέρει γιά τόν «φωτισμόν τοῦ Γένους», καθὼς καί τὸ «Ἐπίμετρον», γιά τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω.

Ἀκολουθεῖ (σσ. 223-242) ἡ μελέτη Ὁ Κων. Μ. Κούμας ὡς φιλόσοφος, πού γράφτηκε εἰδικά γιά τὴν ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου ἀπό τὴν συνεργάτιδα τοῦ Ε.Ι.Ε. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου. Ἡ συγγραφεὺς προβαίνει σέ μιὰ τοποθέτηση τοῦ Κούμα μέσα στὸ ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς του, ἀναφέρεται σύντομα στὴ ζωὴ καί τὰ ἔργα του, καί ἐπιχειρεῖ νά προσδιορίσῃ τὸν φιλοσοφικὸ προσανατολισμὸ του. Τὸ ἴδιο μελέτημα ἔχει καί τὴ θέση εἰσαγωγῆς στὴ μετάφραση τῆς Σύντομης, μετάφραση πού ἀποτελεῖ φυσικὰ μιὰν ἀπὸ τίς ἐλάχιστες προσπάθειες τοῦ Κούμα. Ὅπωςδήποτε πολὺν πῦρ πρόσφορο καί ἀπὸ μεθοδικὴ ἀποψη ὀρθότερο, προκειμένου νά προσδιορισθῇ ὁ φιλοσοφικός χαρακτήρας τοῦ ἔργου τοῦ Κούμα, θά ἦταν νά προηγηθῇ μιὰ διεξοδικὴ ἐξέταση τοῦ βασικοῦ φιλοσοφικοῦ του συγγράμματος *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, καλῶς καί τῶν ἄλλων ἔργων του. Ἡ παρουσίαση τοῦ Κούμα ὡς φιλοσόφου ἀπὸ τὴν Ρ. Ἀργυροπούλου προάγει τὴν ἔρευνα, ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ τοποθέτηση τοῦ Κούμα, ἐν σχέσει μέ προηγούμενους ἐρευνητὲς (τὸν Henderson π.χ.), ἀποτελεῖ ὅμως ὅπωςδήποτε προκαταρκτικὴ μονάχα καί ὄχι ὀλοκληρωμένη μελέτη, ἐνῶ πολλὴ ἐργασία μένει ἀκόμη νά γίνη γιά τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ θέματος.

Ἔτσι, ἕνα ἀπὸ τὰ βασικότερα θέματα πού πρέπει νά ἀπασχολήσῃ στὸ μέλλον τὴ σχετικὴ ἔρευνα εἶναι ἡ συστηματικότερη διερεύνηση τῆς σχέσης τοῦ Κούμα μέ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία. Ὁ ὄρος μάλιστα «καντιανή» κινδυνεὶ νά ἀποβῇ ἀπατηλός. Τὸ ἐρώτημα εἶναι: πρόκειται γιά σχέση ἄμεση τοῦ Κούμα μέ τὴν καντιανὴ σκέψη, τὸ ἔργο δηλ. καί τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ, ἢ γιά σχέση ἔμμεση, σχέση δηλ. μέ τοῦς καντιανούς ἐπιγόνους, ἰδίως μάλιστα μέ τὸν Krug (τὸν Κρύγιο, κατὰ τὸν ἐξελληνισμένον τύπον τοῦ ὀνόματός του); Ἀσφαλῶς, κά-

τω από τῆ δεύτερη αὐτῆ σχέση πρέπει νά δοῦμε βασικά τὸ ἔργο τοῦ Κούμα, καί κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ φῶς νά ἐρμηνεύσουμε τίς παρεκκλίσεις του ἀπὸ τῆ σκέψη τοῦ Κάντ. Πρέπει νά ἐξετασθῆ δηλαδή ἂν οἱ παρεκκλίσεις αὐτὲς ὀφείλονται στὸν ἴδιο τὸν Κούμα ἢ ἔχουν γίνεи ἤδη ἀπὸ ἄλλους. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν διασαφηνίζεται στὸ παραπάνω μελέτημα, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὸν Κάντ, τὴν καντιανὴ φιλοσοφία καί τοὺς καντιανούς γίνεται πολλὲς φορές κατὰ τρόπο ἀσαφῆ, δημιουργώντας σύγχυση, ἐνῶ ἐπιβάλλεται — κατὰ τὸ δυνατόν βέβαια — ἡ διάκριση.

Ἔτσι, ἐνῶ ἐπισημαίνεται πολὺ σωστά (σσ. 231-2) ὅτι «ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς τὴν μεγαλύτερη ἐπίδραση πάνω στὸν Κούμα ἐξάσκησε ὁ Krug», κατόπιν (σ. 233) στὸ μὲν κυρίως κείμενο ἀναφέρεται ὅτι «ὁ Κούμας θὰ δεχθῆ ἀπὸ τὸν Κάντ τὰ τρία καίρια θέματα τῆς φιλοσοφίας του: τὴν κριτικὴ μέθοδο, τὴν υπερβατολογικὴ σύνθεση, καθὼς καί τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς κατηγοριοῦ προστάγματος», στή σ. 27 ὅμως τῆς ἴδιας σελίδας σημειώνεται σχετικὰ μὲ τὴν υπερβατολογικὴ σύνθεση ὅτι «ὁ Κούμας χρησιμοποιεῖ τὴν υπερβατολογικὴ σύνθεση σύμφωνα μὲ τὴν καντιανὴ ὀρολογία τοῦ Krug»¹. Ἀλλὰ ἡ υπερβατολογικὴ σύνθεση (transzedentale Synthesis) δὲν ἀπαντᾷ στὸν Κάντ· ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ ἰδέα τοῦ συστήματος τοῦ Krug, ὁ ὅποιος ἐπιφέρει ἔτσι οὐσιαστικὴ τροποποίησι στὴν καντιανὴ φιλοσοφία². Δὲν πῆρε ἐπομένως (ἀπὸ τὸν Κάντ) τὴν υπερβατολογικὴ σύνθεσι ὁ Κούμας.

Ἐπάρχει ἄλλωστε δήλωσι τοῦ ἴδιου τοῦ Κούμα ἢ ὅποια μᾶς δίνει τὸ στίγμα τοῦ φιλοσοφικοῦ προσανατολισμοῦ του: περιέχεται στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*, 1818, σσ. 492-93 καί σ. 494. Στὴ σχετικὴ περικοπὴ δὲν δόθηκε ἡ ἀρμόζουσα προσοχή. Λέγει ὁ Κούμας, ἀναφερόμενος στὸ *Συντάγμα* του (Α' καί Β' τόμο): «Μέθοδον μὲν ἐμεταχειρίσθη τὴν Κριτικὴν, δόξαν δὲ τὴν τῆς Διαβατικῆς Συνθέσεως». Ὁ ἴδιος λοιπὸν ὁ Κούμας τοποθετεῖται ἀπὸ τὴ μιά μεριά μέσα στὸ εὐρύτερο ρεῦμα τῆς «Κριτικῆς», δηλ. τοῦ Κριτικισμοῦ (Kritizismus), καί ἀπὸ τὴν ἄλλη υἱοθετεῖ ἐιδικότερα — χωρὶς ἀπόλυτη δέσμευσι ὅπως φαίνεται ἄλλοῦ — ὡς δόξαν τὴ θεωρίαν τῆς «Διαβατικῆς Συνθέσεως». Ἡ τελευταία εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ θεωρία τῆς «transzedentale Synthesis» ἢ τοῦ «transzedentaler Synthetismus» τοῦ W. T. Krug. Αὐτοπροσδιορίζεται λοιπὸν ὁ Κούμας. (Στοὺς ἐπόμενους τόμους τοῦ *Συντάγματος* ἀκολουθεῖ βέβαια καί διαφόρους ἄλλους φιλοσόφους (Πρβ. Ἀργυροπ., σ. 231, 232), πάντοτε ὅμως μέσα στὰ ἴδια πλαίσια).

Ἐπίσης ἡ διατύπωσι «Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Κούμας ξεχωρίζει τὴν κριτικὴ μέθοδο ἀπὸ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία, ἀποδίδοντάς της μιά ἀξία ποὺ δὲν ἐπισκιαίζεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας» μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ, νομίζομε, σὲ παραπλανητικὰς ἐντυπώσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρωτοτυπία τῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων τοῦ Κούμα. Καί τοῦτο γιατί ὁ Κούμας

1. Πρβ. καί σ. 239.

2. Βλ. Meyers, *Grosses Conversations Lexikon*, Λιψία - Παρίσι 1905 (λ. Krug, τ. 1, 745). Μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Krug ἐπιχειρεῖται μιά συμπίλωσι ἰδεαλιστικῶν μὲ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα, μὲ ἀποτέλεσμα νά ἀλλοιώνεται ἡ καντιανὴ φιλοσοφία (Πρβ. *Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle* ὑπὸ P. Larousse, Παρίσι 1865 (λ. Krug): «Son système ... est une conciliation entre l'idéalisme de Kant et les doctrines réalistes»).

άπηχεῖ και ἐδῶ τὸ πνεῦμα μιᾶς μερίδας μετακαντιανῶν, οἱ ὅποιοι διατήρησαν βέβαια βασικά στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ, ἀλλὰ και ἐπέφεραν οὐσιώδεις τροποποιήσεις: ἐπομένως δὲν εἶναι ὁ Κούμας ἐκεῖνος πού ξεχωρίζει τὴν κριτικὴ μέθοδο ἀπὸ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία.

Μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐνταξῆς τοῦ Κούμα στὸ παραπάνω ρεῦμα, και ἐπομένως σὲ ἔμμεση ἐπιρροή, θὰ πρέπη νὰ ἀποδοθῆ ἐπίσης και ἡ μὴ υἰοθέτηση τῶν θεωριῶν τοῦ Fichte και τοῦ Schelling ἀπὸ τὸν Κούμα. "Ἐτσι παρατηρήσεις ὅπως (σ. 235): «Ἡ προσκόλληση τοῦ Κούμα στὴν ὀρθόδοξη καντιανὴ φιλοσοφία γίνεται περισσότερο ἐμφανῆς ὅταν ἀρνήται νὰ παραδεχθῆ τις θεωρίες δύο φιλοσόφων» κτλ., και (σ. 236): «ὁ Κούμας δὲν δέχεται ὅσους καντιανούς φιλοσόφους θέλησαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ αὐστηρὰ καντιανὸ σύστημα», θὰ πάρχουν τις πραγματικὲς τους διαστάσεις ὡς πρὸς τὴν προσωπικὴ θέση τοῦ Κούμα, ὅταν ἐξεταστοῦν παράλληλα και οἱ ἀντίστοιχες θέσεις τοῦ Krug και τῶν ἄλλων μετακαντιανῶν πού τὸ ἔργο τους μεταφέρει ὁ Κούμας¹.

Τέλος, προκειμένου νὰ ἐρμηνευθῆ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κούμας ἀκολουθεῖ τὴν καντιανὴ διατύπωση τοῦ ἠθικοῦ νόμου στὴν πρώτη της μορφή (σ. 236), ἀπαραίτητο εἶναι νὰ ἐρευνηθῆ μήπως και ἐδῶ ἔχομε ἔμμεση ἐπίδραση.

Γενικά, ἐνῶ εἶναι σωστὸ νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι μὲ τὸν Κούμα ἔχομε εἰδικότερα τὴν «εἰσαγωγὴ τῆς συστηματικῆς διδασκαλίας τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα»² (σ. 236), ἡ ἔκφραση ὅτι «σ' αὐτὸν χρωστᾷ ἡ νεοελληνικὴ σκέψη τὰ πρῶτα συστηματικὰ ἐγχειρίδια καντιανῆς φιλοσοφίας» (σ. 242), ὅπως και ὅτι τὸ *Σύνταγμα* «ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ὀλοκληρωμένη παρουσίαση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα» (σ. 231), ἀπαιτοῦν, νομίζομε, ἕναν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τοῦ ὅρου *καντιανός*, ὅπως φάνηκε ἀπ' ὅσα εἶπαμε παραπάνω. Ἡ ὅλη τοποθέτηση τοῦ Κούμα ἀπέναντι στὴ γερμανικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς του και τὸ θέμα τῶν πηγῶν του πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν περισσότερο γιὰ νὰ ἔχομε μιὰ πλήρη και σωστὴ εἰκόνα.

Τελειώνοντας ἄς τονίσωμε και πάλι πόσο ἡ πρόσφατη αὐτὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τῶν Tennemann - Κούμα μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ πληρέστερη γνωριμία μὲ ἕνα ἔργο τῆς παιδευτικῆς μας παράδοσης, τὸ ὅποιο ἀνήκει εἰδικότερα σ' αὐτὸν τὸν τόσο ἀνεξερεύνητο χῶρο πού ὀνομάζεται (νεοελληνικὴ φιλοσοφία).

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΩΔΟΥ

1. Οἱ Fichte και Schelling ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητα ἕναν ἄλλο κλάδο ἐρμηνείας και συνέχισης τῆς καντιανῆς σκέψης πού δὲν μπορούσε νὰ συμφωνήση μὲ τὴν γραμμὴ τῶν Fries, Krug, Bouterwerk κ.τ.λ. Οἱ Fichte και Schelling συνιστοῦν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸν μεταφυσικὸ χαρακτήρα κλάδο τῆς καντιανῆς παράδοσης, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀποτελοῦν τὸ ψυχολογικὸ παρακλάδι. "Ἐτσι ὑπάρχει βασικὴ διαφοροποίηση ἀνάμεσά τους (Πρβ. W. Windelband, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Tübingen 1935, σ. 483). Μιὰ συστηματικὴ ἀντιπαραβολὴ τοῦ ἔργου τοῦ Κούμα μὲ τοὺς παραπάνω θὰ ἔριχνε φῶς και στὶς κατευθύνσεις τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ του.

2. Ἡ ἀπόψη αὐτὴ τεκμηριώνεται και μὲ τὴ δῆλωση τοῦ ἴδιου τοῦ Κούμα (*Σύνταγμα*, Α', σ. κθ') ὅτι μὲ τις παραδόσεις του καὶ Γερμανικὰ θεωρίαι ἠκούσθησαν κατὰ πρῶτον εἰς τὴν πατρίδα τοῦ 'Ομήρου».

Rae Dalven, Anna Comnena (Twayne's World Authors Series: A Survey of the World's Literature), New York 1972. 8ο, σσ. 186.

Βιβλία που καθιερώνονται ως έργα κλασικά απ' την πρώτη στιγμή τῆς έκδοσής τους και μάλιστα δίχως καμιά σοβαρή ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίας τους είναι συνήθως λίγα. Μεταξὺ αὐτῶν νομίζουμε θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συγκαταλέξη καὶ τὸ βιβλίον τῆς Ἀγγλίδας βυζαντινολόγου Georgina Buckler, *Anna Comnena, A Study*, Oxford 1929, δεύτερη ἐκδοσις 1968, τὸ ὁποῖο ὁμολογουμένως παραμένει ὡς σήμερα τὸ μόνον ἀξιόλογο ἔργο γιὰ τὴν Ἄννα Κομνηνή. Φυσικὰ, στὴν περίοδο αὐτῆ τῶν σαράντα χρόνων ἔχουν προστεθῆ ἀξιόλογες μελέτες κυρίως σὲ μορφή ἄρθρων καὶ ἀπὸ φιλολόγους πού ἐξετάζουν τὴν ἐπίδραση τῶν κλασικῶν στὸ ἔργο τῆς Κομνηνῆς καὶ ἀπὸ ἱστορικούς πού τὸ πραγματεύονται σὰν ἱστορικὴ πηγὴ. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφερθῆ ἡ παρουσία τῆς Ἀλεξιάδας στὰ ρωσικὰ ἀπὸ τὸν σοβιετικὸ βυζαντινολόγο J. Ljubarskij, *Anna Komnina: Aleksjade*, Μόσχα 1965, ὁ ὁποῖος ἐκτός ἀπὸ τὴ μετάφραση σχολίασε συστηματικὰ τὸ κείμενο καὶ ἔδωσε πλῆθος σημειώσεων.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως μιὰ σύνθεσις πού θὰ συνόψιζε παλαιὸ καὶ νέο ὕλικό καὶ θὰ ξεπερνοῦσε τὴν Buckler δίνοντας καινούρια στοιχεῖα καὶ πληροφορώνας μας σὲ ποῖο στάδιο βρίσκεται ἡ ἔρευνα, δὲν ἔχει ὡς σήμερα ἐμφανιστῆ. Ἡ ἐλπίδα μας ὅτι τὸ βιβλίον τῆς Dalven θὰ συμπλήρωνε αὐτὸ τὸ κενό, ὅπως ὀφείποτε δὲν ἐκπληρώνεται. Φυσικὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ πιθανῶς περιορίζεται ἀπὸ τὴ φύση τῆς σειρᾶς στὴν ὁποία ἐμφανίστηκε — μιᾶς σειρᾶς ἐκδόσεων πού προορίζεται γιὰ ἕνα πλατὺ ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ πού, ὅπως δηλώνεται στὴν εἰσαγωγὴ, σκοπὸ ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἔργα «ὅλων τῶν σημαντικῶν συγγραφέων, ὅλων τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου... σὲ στρωτὰ ἀγγλικά, πού ὅμως δὲν θὰ ἀλλοιώνουν τὸ ἐπιστημονικὸ περιεχόμενον τῶν μελετῶν» (σ. 11). Ἴσως αὐτὸ τὸ τελευταῖο νὰ ἦταν καὶ τὸ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο στὴν ἀνάθεσις τῆς μονογραφίας γιὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ ὅχι σ' ἕναν βυζαντινολόγο, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἀλλὰ σὲ κάποιον πού ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴ λογοτεχνία. Χωρὶς φυσικὰ αὐτὸ νὰ ἀποτελῆ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς στοιχεῖο ἀρνητικὸ γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴν ποιότητα τοῦ βιβλίου, περιοριζόμεστε νὰ δοῦμε τὸν τρόπο καὶ τὴ μέθοδο πού χρησιμοποίησε ἡ συγγρ., γιὰ νὰ παρουσιάσῃ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ στὸ πλατὺ ἀμερικανικὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται.

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει μὲ μιὰ σύντομη ἐπισκόπησις τῆς περιόδου 1025-1081, δηλ. ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β' ὡς τὴν ἀνοδο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Μὲ τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῆ ὡς ἀφετηρία καὶ μὲ τὴν Ἀλεξιάδα ὡς κύρια πηγὴ, ἡ συγγρ. στὰ κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν διέρχεται ὅλες ἐκείνες τὶς λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσῃ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐπαναληψὴ πραγμάτων καὶ γεγονότων πού ἤδη ἔχουν γίνῃ γνωστά. Δὲν ἐπιχειροῦμε λοιπὸν νὰ ὑπεισέλθουμε σὲ λεπτομέρειες. Ἀπλῶς ἀρκεῖ νὰ ποῦμε ἐδῶ ὅτι στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου δίνεται ἡ βιογραφία τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, μὲ τὶς φιλοδοξίες της καὶ τὰ πνευματικὰ της ἐνδιαφέροντα (κεφ. 1-4), καὶ ὅτι στὸ δεύτερο μέρος ἡ συγγρ. στρέφει τὴν προσοχήν μας στὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ, τοῦ ὁποίου τὴ δράση σκιαγραφεῖ, ἔχοντας γιὰ κύρια πηγὴ τὴν Ἀλεξιάδα (κεφ. 5-6). Τέλος τὸ βιβλίον κλείνει μ' ἕναν ἐπίλογο, στὸν ὁποῖο ἡ συγγρ. ἐπιχειρεῖ μὲσα σὲ λίγες σελίδες νὰ ἀξιολογήσῃ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς (σσ. 149-158).

Αὐτὰ σὲ συντομία τὰ περιεχόμενα καὶ σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ βιβλίου. Τὰ ἴδια πράγματα ἡμῶς καὶ μὲ περισσότερη ἀκριβεία, λεπτομέρεια, φροντίδα καὶ καλαισθησία πραγματεύτηκε πρὶν ἀπὸ μισὸν περίπου αἰῶνα ἡ Buckler. Μία τέτοια σύγκριση εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἄδικη γιὰ τὸ βιβλίον τῆς Dalven, τὸ ὁποῖο γράφτηκε μὲ διαφορετικὲς προϋποθέσεις καὶ σκοποῦς, τοὺς ὁποίους τελικὰ ἐκπληρώνει καὶ μάλιστα μὲ σχετικὴ ἐπιτυχία.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ

Georgios Fatouros, Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290-nach 1350) I. Teil: Einleitung, Adressaten, Regesten, Register. II. Teil: Text, Βιέννη 1973. σσ. 232 + 712. (Wiener Byzantinistische Studien, Band X / 1,2).

Τὸ κυριότερο γραμματειακὸ εἶδος ποὺ καλλιέργησαν οἱ Βυζαντινοὶ μὲ ἐπιτυχία μετὰ τὴν ὑμνογραφίαν εἶναι ἡ ἐπιστολογραφία. Ὁ Ἰω. Συκουτρῆς σὲ μιὰ ἀνακοίνωσή του στὸ Γ' Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον¹, ὅπου ὑποδείκνυε τρόπους προσέγγισης τοῦ εἶδους καὶ ἔθετε τὶς βάσεις γιὰ τὴ σωστὴ ἀντιμετώπισή του, διατύπωνε τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ συστηματικὴ ἀπασχόλησις μὲ τὴ βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι τὸ μόνον εἶδος στὸ ὁποῖο οἱ Βυζαντινοὶ ξεπέρασαν τὰ κλασσικὰ καὶ μετακλασσικὰ τους πρότυπα. Ἐκπρόσωποι τοῦ εἶδους σὰν τὸν Θεόδωρον Στουδίτην, τὸν Φώτιον, τὸν Ψελλόν, τὸν Πλανοῦδην, τὸν Γρηγόριον Κύπριον, τὸν Βησσαρίωνα κτλ. ὑπερέχουν, κατὰ τὸν Συκουτρήν, κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸν Λιβάνιον καὶ τὸν Συνέσιον. Ὁμοίως ἡ ἐνασχόλησις τῶν ἐρευνητῶν μὲ τὸ εἶδος αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε ἀνάλογη μὲ τὴ σπουδαιότητά του. Πολλὲς συλλογὲς ἐπιστολῶν εἶναι ἀνέκδοτες ἢ ἐκδεδομέναι ἀπὸ ἕνα χειρόγραφον, ὅχι πάντα τὸ καλύτερον, χωρὶς τὸν ἀπαιτούμενον σχολιασμόν, ἢ ἀποσπασματικὰ μὲ περίληψιν τοῦ περιεχομένου τους². Ἡ κυριότερη αἰτία γι' αὐτὴ τὴν ἀρνητικὴν στάσιν πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὸ γεγονός ὅτι οἱ βυζαντινολόγοι κατ' ἀρχὴν μελέτησαν τὶς ἐπιστολὰς, ὅσες ἦσαν προσιτῆς ἔστω καὶ σὲ ἀπληροῦσαι ἐκδόσεις, ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μόνον σκοπιᾶν, ὡς πηγὲς ἱστορικῶν εἰδησεων γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς τους καὶ ὅχι ὡς πρὸς τὸ τί ἐπιδίωκε μὲ τὴ συγγραφὴν τους ὁ δημιουργὸς τους. Ἐτσι συχνὰ τὸ μόνον ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσίαζαν περιοριζόταν στὴ μνεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀποδέκτου, ἐνῶ

1. «Probleme der byzantinischen Epistolographie», *Actes du IIIe Congrès des Études Byzantines*, Ἀθήνα 1932, σσ. 295-310.

2. Μιὰ ὄθησις πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴ δύνουν τελευταῖα οἱ μελέται τῶν: Β. Ν. Τομαδάκη, *Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα³ 1969, καὶ G. Karlsson, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine*, Textes du Xe siècle analysés et commentés, Uppsala² 1962.

ἀπό ἄποψη περιεχομένου καταδικάζονταν ὡς φλύαρα προϊόντα, ἐπιτηδευμένα και χωρὶς περιεχόμενα.

Μιά τέτοια μειωτική κρίση ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν πένα τοῦ Krumbacher, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ ὁ ὄγκος τῶν ἐπιστολῶν (462 ἐπιστολὲς γραμμένες σὲ 304 φύλλα τετάρτου σχήματος στὸν Marc. gr. 446) ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος στάθηκαν ἴσως ἡ αἰτία νὰ μείνουν ὡς τώρα ἀνέκδοτες οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ. Τὴν ἐπίπονη αὐτὴ ἐργασία ἀνέλαβε καὶ ἔφερε μὲ ἐπιτυχία εἰς πέρας, ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ καθηγ. G. Karlsson (Βερολίνο), ὁ Γ. Φατούρος στὸ δίτομο βιβλίον του ποῦ παρουσιάζομε¹. Ὁ πρῶτος τόμος μετὰ τὸν πρόλογο τοῦ ἐκδότῃ καθηγ. H. Hunger (σ. 7) καὶ τοῦ συγγραφέα (σ. 8) περιλαμβάνει: Εἰσαγωγή (σ. 11-30), ὅπου μὲ σαφήνεια καὶ λιτότητα ἐκτίθενται:

1) γενικὰ ζητήματα (Allgemeines) ποῦ ἀφοροῦν τὸ χφ, τὴν ἀρίθμηση τῶν ἐπιστολῶν κτλ. Τὸ χφ εἶναι γραμμένο δλόκληρο ἀπὸ ἓναν γραφέα. Ὁ Γαβρᾶς θεώρησε, κατὰ τὸν συγγρ., τὸν κώδικα προσωπικά, διόρθωσε ὀρθογραφικά καὶ ἄλλα λάθη καὶ πρόσθεσε ὀρισμένες παρατηρήσεις στὸ περιθώριο. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγει ὁ συγγρ. ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἴδιο χέρι ἔκανε τὶς διορθώσεις καὶ τὶς παρασελίδες παρατηρήσεις — ποῦ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ κείμενο — ὅπου ὁ λόγος γίνεται στὸ πρῶτο πρόσωπο². Ὁ ἴδιος ἐπίσης ὁ Γαβρᾶς πρέπει νὰ ἀντικατέστησε τὸ ὄνομα ὀρισμένων ἀποδεκτῶν μὲ τὴν ἐπιγραφή *τινὶ τῶν δυνατῶν* σὲ εἴκοσι δύο ἐπιστολὲς καὶ τὴν ἐπιγραφή *τινὶ τῶν δυνατῶν τῶν ἱερῶν* σὲ ἄλλες τέσσερις ἐπιστολὲς. Ἀπὸ τὴν πρώτη κατηγορία πέντε τουλάχιστον ἐπιστολὲς (ἀρ. 84, 105, 317, 322, 460) ὁ συγγρ. πιστεύει δικαιολογημένα ὅτι ἀπευθύνονται στὸν Θ. Μετοχίτη (σ. 61-62).

2) Χρονολογία. Ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐπιστολὲς εἶναι καταταγμένες χρονολογικά καὶ τοποθετεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς συγγραφῆς τους μὲ κάποια ἐπιφύλαξη στὰ 1308³. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν οἱ συνοδευτικὲς ἐπιστολὲς. Τέτοιες εἶναι κατὰ τὸν συγγρ. οἱ ἀρ. 175, 301, 365, 419 καὶ 450 (σ. 19, σημ. 31).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ἡ ἐπιστ. 301, μὲ τὴν ὁποία ὁ Γαβρᾶς ζητεῖ ἀπὸ τὸν Γαβαλᾶ νὰ τοῦ ἐπιστρέψῃ τὰ «γράμματα», δὲν πρέπει νὰ ἀνήκῃ σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Δὲν εἶναι συνοδευτικὴ, ὅπως ἡ 175, πράγμα ποῦ θὰ ἐπέτρεπε ἢ θὰ ἐπέβαλλε τὴν τοποθέτησὴ της στὴ θέση αὐτῆ, ἀφοῦ μὲ αὐτὴ δὲν στέλνει ὁ ἴδιος ἓνα βιβλίον γραμμάτων, ἀλλὰ ζητεῖ νὰ τοῦ ἐπιστραφοῦν τὰ «γράμματα». Ἐξᾴλλου δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ πρῶτο βιβλίον τῶν ἐπιστολῶν (1-174), ποῦ τὸ εἶχε στείλει στὸν Μανουὴλ Γαβαλᾶ μὲ τὴν ἐπιστολὴ

1. Λίγο νορίτερα, μὲ χρονολογία 1972, κυκλοφόρησε τὸ βιβλίον τοῦ Στ. Κουρούση, *Μανουὴλ Γαβαλᾶς, εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου* (1271/2 - 1355/60), Α' Τὰ βιογραφικά (Ἀθῆνᾶ, Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, 12), Ἀθῆνα 1972, ποῦ οἱ πρῶτες 98 σελίδες τοῦ ἀφιερώνονται στίς ἐπιστολὲς τοῦ Γαβρᾶ καὶ κυρίως σ' ἐκεῖνες ποῦ παραλήπτῃ τους εἶναι ὁ Γαβαλᾶς. Τὸ βιβλίον τοῦ Φατούρου τυπωνόταν, ὅταν κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο (Addendum, σ. 231, τόμ. Α'), καὶ ἔτσι οὐσιαστικά ὁ συγγρ. δὲν πρόλαβε νὰ τὸ χρησιμοποήσει.

2. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ Κουρούσης, ὁ.π., σ. 6.

3. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὀδηγεῖται καὶ ὁ Κουρούσης, ὁ.π., σ. 8-41, μεταθέτοντας τὸ ἔτος τῆς ἀρχῆς στὰ 1307.

175, αλλά μάλλον για προηγούμενη επιστολή του Γαβραῆ πρὸς τὸν Γαβαλᾶ. Ἡ λέξη *γράμματα* ἔχει συχνὰ στὸν Γαβραῆ τὴ σημασία *ἐπιστολή*, πρβ. ἀρ. 65,5· 22. 72,63. 73· 78. 79,30· 35. 421,95· 97. 428,29¹. Γιὰ ποῖο λόγο ἄλλωστε θὰ τὴν τοποθετοῦσε σ' αὐτὴ τὴ θέση ὁ Γαβραῆς (οἱ ἐπιστολὲς 298 καὶ 304 χρονολογῶνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 1323, βλ. σ. 18 τοῦ Α' τόμου) διαταράσσοντας τὴ χρονολογικὴ σειρά, ἐνῶ ἂν ἀφοροῦσε στὸ πρῶτο βιβλίον τῶν ἐπιστολῶν ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχη γραφτῆ μετὰ τὸ 1327; (βλ. σ. 19, σημ. 32 τοῦ Α' τόμου). Ἄν συνέβαινε κάτι τέτοιο πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ ἄλλες ἐπιστολὲς εἶναι παραποποιημένες. Τὴν ὀριστικὴ λύση τῆς χρονολόγησής θὰ μᾶς εἴδινε ἡ χρονολόγησις τῆς ἐπιστολῆς ἀρ. 2 τοῦ Γαβαλᾶ πού, ὅπως διαπίστωσε ὁ Κουρούσης², πρέπει νὰ εἶναι ἀπάντησις στὴν 301 τοῦ Γαβραῆ. Σχετικὰ μὲ τὴν 419 παρατηροῦμε τὰ ἐξῆς: Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ κρατεῖ στα χέρια του ὁ Γαβραῆς εἶναι σὲ σύγκρισιν μὲ αὐτὲς ποὺ στέλνει στὸν Γρηγόριο, μητροπολίτη Δυρραχίου, τὸ 1/4 περίπου. Ὁ συγγρ. δέχεται ἀντίθετα (σ. 155 Α' τόμ.) ὅτι αὐτὲς ποὺ ἀποστέλλει εἶναι τὸ 1/4 τῶν ἐπιστολῶν του καὶ ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο βιβλίον (ἐπιστ. 1-174). Τὸ χωρίο ὅμως εἶναι σαφές: τόμ. Β', σ. 647, 12 κ.ε.: *τετάρτην γὰρ ὀλίγου δέω λέγειν μοῖραν τῶν νυνὶ πρὸς σὲ τούτων ἀποστελλομένων τὰς γε παρ' ἐμοὶ ἐχούσας οἶδα. νῦν γοῦν ταύτας πάσας λέγοντες ἀπεσταλμένοι λέγομεν ἀπὸ τοῦ πλείονος...* Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Κουρούσης³, μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ «εὐρισκόμεθα εἰς χρόνους προγενεστέρους καὶ αὐτῆς τῆς εἰς βιβλία πρώτης ἐκδόσεως», γιὰτὶ ὅταν γράφῃ τὴν 175 (πρὶν ἀπὸ τὸ 1329, ἔτος χειροτονίας τοῦ Γαβαλᾶ ὡς μητροπολίτου Ἐφέσου, ἀφοῦ τὸν προσφωνεῖ *χαρτοφύλακα Μανουήλ*) ἔχει ἤδη γράψῃ περὶ τὶς 700 ἐπιστολὲς (βλ. σ. 19 καὶ ἐπιστ. 175), ἐνῶ ὅταν γράφῃ καὶ ἀποστέλλῃ τὴν 419 ἔχει στὰ χέρια του, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, μόνο τὸ ἓνα τέταρτο αὐτῶν ποὺ ἀποστέλλει. Πρόβλημα ἐπίσης ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ 329. Δὲν εἶναι σαφές ποιὲς ἐπιστολὲς ἔλαβε ὁ Γαβαλᾶς, ἂν μόνο τὶς ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς «δυνατοὺς», ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐκλάβῃ ἀπὸ τὴν περίληψιν τοῦ συγγρ. (σ. 137 τοῦ Α' τόμου) ἢ καὶ ἄλλες καὶ πόσες ἦταν αὐτὲς. Ἡ φράσις *σὺ ἀθρόοις ἐντυχῶν τοῖς πρὸς οὐστυνασοῦν ἐμοῖς γε γράμμασιν, ἐνθῶν ἐν πολλοῖς δήπου τῶν αὐτῶν διειλεγμένον πρὸς τοὺς τὰ μεγάλα δυνατοὺς ἐκάστοτε ὑπὲρ τοῦ εὔ παθεῖν ἐκείθεν μοι γενέσθαι...* δηλώνει ὅτι ὁ Γαβαλᾶς ἔλαβε πολλὰ γράμματα, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς δυνατοὺς.

3) Βιογραφικὰ (σ. 20-24). Ἡ γέννησις τοῦ Μιχαήλ Γαβραῆ τοποθετεῖται στὰ χρόνια μεταξὺ 1285/86 καὶ 1296 (σ. 20 καὶ Addendum σ. 231 τοῦ Α' τόμ.). Ὁ Κουρούσης θεωρεῖ τὸν Ἰωάννη Γαβραῆ νεώτερο ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Μιχαήλ, πρέπει ἐπομένως ὁ Μιχαήλ νὰ γεννήθηκε, κατὰ τὴ γνώμη του, πρὶν ἀπὸ τὸ 1285, ἔτος γεννήσεως τοῦ Ἰωάννη⁴. Ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου τῆς ἐπιστ. 250, 78 *ἐν οὐδενὶ τῶν ἄλλων ἀδελφῶν ἐμῶν* (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰωάννη), στὸ ὁποῖο στηρίζεται ὁ συγγρ. καὶ δέχεται ὅτι συνολικὰ ἦταν τέσσερις ἀδελφοί. Ἄν, ὅπως εἶναι τὸ πιθανότερο, στὴν ἐπιστ. 124, 137 ὡς τρίτος ἀδελφὸς ἐννοῖται ὁ Ἰωάννης, μπορεῖ ὁ Μιχαήλ νὰ εἶναι τέταρτος. Ὑπάρχουν ἀρκετὲς μνεῖες στὶς ἐπιστολὲς γιὰ ἓναν ἀκόμη ἀδελφὸ χωρὶς νὰ μνημονεῦεται τὸ ὄνομά του, καὶ μιὰ ὄχι πολὺ

1. Αὐτὴ τὴ σημασία δίνει στὴ λ. καὶ ὁ συγγρ., βλ. τὴν περίληψιν τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιστολῶν, τόμ. Α' σ. 81, 83, 84, 156, 158.

2. ὁ.π., σ. 51-52.

3. ὁ.π., σ. 8.

4. ὁ.π., σ. 43, σημ. 3.

σαφής ένδειξη για την ύπαρξη μιᾶς ἀδελφῆς (τόμ. Α', σ. 22). "Αν δὲν ὑπάρχει καὶ τέταρτος ἀδελφός πού νά μὴν ἀναφέρεται ποτὲ στὶς ἐπιστολές, ὅπως ὑποθέτει ὁ συγγρ. (τόμ. Α', σ. 22), τότε στὸ τῶν ἄλλων ἀδελφῶν ἐμῶν τῆς ἐπιστ. 250, 78 πρέπει, γιὰ νά εἶναι ὁ Μιχαήλ τέταρτος στὴ σειρά, νά συνυπολογίζεται καὶ ἡ ἀδελφή, καὶ νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀνώνυμος ἀδελφός καὶ ἡ ἀδελφή ἦταν μεγαλύτεροι ἀπὸ τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν Μιχαήλ. Terminus post quem γιὰ τὸ θάνατό του θεωρεῖ ὁ συγγρ. τὸ ἔτος 1350.

4) Τὰ ἔργα του (σ. 25-26). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές ὁ Γαβραῆς πρέπει νά συνέθεσε δεκατρία ἀκόμη ἔργα, λόγους κυρίως, μονωδίες καὶ εὐχές, ὅπως συνάγεται ἀπὸ σχετικὲς ἀναφορὲς μέσα στὶς ἐπιστολές.

5) Ὑφος καὶ γλώσσα (σ. 27-28). Τὰ ἰδιαιτέρα γνωρίσματα καὶ οἱ τάσεις πού χαρακτηρίζουν τὴ βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία ἀπαντοῦν στὸν Γαβραῆ σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ. Κατὰ τὸν συγγρ. πιθανόν ὁ Γαβραῆς νά ἐπιδιώκη μὲ τὸ ἀσυνήθιστο ὕφος του νά ἐπιτύχη καὶ στὸν φιλολογικὸ τομέα κάποια ἀπομόνωση ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, τέτοια πού, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νά ὑποθέσῃ, ἐπεδίωκε καὶ στὴ ζωὴ του.

6) Περιγραφή τοῦ χφ (Marc. gr. Z 446, coll. 902) ἀπὸ τὸν Dieter Harlfinger (σ. 29-30).

Ἀκολουθεῖ ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν παραληπτῶν μὲ πληροφορίες γιὰ τὰ πρόσωπα ἀντλημένες ἀπὸ τὶς ἐπιστολές καὶ μὲ παράθεση βιβλιογραφίας, καὶ κατάλογος (σ. 67-164) τῶν ἐπιστολῶν κατ' αὐξοῦντα ἀριθμὸ μὲ περίληψη τοῦ περιεχομένου τους. Τὸν τόμο κλείνουν εὔρετήρια τῶν ἀποδεκτῶν (σ. 167-168), τῶν ὀνομάτων προσώπων καὶ τῶν τοπωνυμίων πού ἀπαντοῦν στὶς ἐπιστολές (σ. 167-170), τῶν ἀπαξ λεγομένων (σ. 171-172), ἐννοιῶν καὶ πραγμάτων (Motiv- und Sachregister) (σ. 173-176) καὶ λέξεων (σ. 177-229). Ἀκολουθεῖ Addendum (σ. 231-232) καὶ δύο πίνακες μὲ φωτογραφίες τῶν φφ. 3^v καὶ 157^r.

Ὁ Β' τόμος περιλαμβάνει τὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα παρατίθεται καὶ ὑπόμνημα πηγῶν καὶ σχολιασμοῦ. Ἡ ἔκδοση εἶναι προσεγμένη. Μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς μόνο χφ, διορθωμένου μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γαβραῆ, δὲν δημιουργοῦνται κριτικὰ προβλήματα. (Στὴν ἐπιστ. 242, 23, τόμ. Β', σ. 395 τὸ ἐαυτῶν πρέπει νά διορθωθῇ σὲ αὐτῶν κατὰ τὸ χφ, βλ. φωτογρ. 2 καὶ G. Fatouros, «Ein byzantinischer Spottbrief», *JÖB* 19, 1970, 22).

Γενικὰ ἡ ἔκδοση καλύπτει ἓνα κενὸ στὸν τομέα τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας καὶ εἶναι μία ἀξιόλογη συμβολὴ στὴ γνωριμία τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς καὶ γενικὰ τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα.

P. M. Mylonas, Athos, Formes dans un lieu sacré, Athènes 1974. 2ο, σσ. 24, πίν. 24.

Τὸ 1963 ἐορτάστηκε μιὰ μεγάλη ἐπέτειος· εἶχαν συμπληρωθῆ χίλια χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Μεγίστης Λαύρας, τῆς πρώτης μονῆς τοῦ Ἁθῶ, πού σήμανε τὴν ἀρχὴ γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ μοναστικοῦ βίου στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ Ἁθῶς ἐγινε σύντομα τὸ σπουδαιότερο μοναστικὸ κέντρο τῆς Ἀνατολῆς καὶ ταυτίστηκε μὲ τις μεγάλες ἐπιδιώξεις τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ στοὺς δύσκολους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀναγνωρίζοντας τὴ μοναδικὴ προσφορά τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὸ χιλιόχρονο βίο του, ἐκπρόσωποι τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας, ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον καὶ ἀπλοὶ ἰδιῶτες συγκεντρώθηκαν σ' αὐτὴν τὴν ἀπόκοσμη γωνιά τῆς Χριστιανοσύνης, γιὰ νὰ γιορτάσουν τὴ μεγάλη ἐπέτειο. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ εἶδαν τὸ φῶς πολλὲς ἀξιόλογες ἐκδόσεις πού ἀναφέρονταν στὴν πνευματικὴ προσφορά τοῦ Ἁθῶ διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Μερικὲς ἀπὸ τις ἐκδόσεις αὐτὲς πῆραν μιὰ πιὸ προσωπικὴ καὶ συναισθηματικὴ χροιά, γιατί ὀφείλονταν σὲ πρωτοβουλία προσώπων, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Ἁθῶς εἶχε ἀποτελέσει δράμα στὸν κόσμον τῶν ἐπιστημονικῶν ἀπασχολήσεων καὶ τῶν ποιητικῶν στοχασμῶν.

Στὴν τελευταία κατηγορία ἐντάσσεται καὶ τὸ Λεύκωμα πού ἐξέδωσε τότε στὰ ἀγγλικά ὁ καθηγητὴς Παῦλος Μυλωνᾶς μὲ τὸν τίτλο, *Athos, Forms in a Sacred Space*. Στις ἀρχὲς τοῦ 1974 τὸ λεύκωμα αὐτὸ ἀνατυπώθηκε στὰ γαλλικά μὲ περισσότερους πίνακες, πλουσιότερα σχόλια καὶ ὀρισμένα ἀνέκδοτα κείμενα. Ἡ μορφή πού ἔχει τὸ λεύκωμα *Athos, Formes dans un lieu sacré*, τὸ ὁποῖο παρουσιάζουμε σύντομα ἐδῶ, ὑπαγορεύτηκε ὥστόσο ἀπὸ τὴ σκέψη νὰ ἐναρμονισθῆ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς τιμητικῆς ἐπετείου γιὰ τὰ χιλιόχρονα τοῦ Ἁθῶ. Ἀποσκοπεῖ συγκεκριμένα νὰ δώσῃ μιὰ καθολικὴ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπου θὰ προβάλλωνται ὅλα τὰ ἰδιότυπα χαρακτηριστικά του: ἡ ἀπαράμιλλη ὁμορφιὰ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὅπου ἤλθαν νὰ ἐνταχθοῦν τὰ μοναστικά συγκροτήματα, οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι μὲ τὰ ἰδιαίτερα μορφολογικὰ χαρακτηριστικά τους, ἡ ὑποβλητικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν καθολικῶν μὲ τὰ μαρμάρινα ἢ ξυλόγλυπτα τέμπλα, τις εἰκόνες καὶ κυρίως τις τοιχογραφίες, πηγὴ δογματικῆς καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ αἰσθητικῆς χαρᾶς γιὰ τοὺς μοναχοὺς.

Μὲ κάποια συνειρμικὴ διαδικασία, πού εἶναι εὐκόλα νοητὴ, τὸ Λεύκωμα τοῦ Ἁθῶ ἔχει τὴ μορφή τῶν κλασικῶν ἐκδόσεων τῆς UNESCO γιὰ τὴν τέχνη τῶν μεγάλων πολιτισμῶν πού ἀνθίσαν σὲ διάφορες χῶρες. Στὴ σημερινὴ του μορφή τὸ λεύκωμα περιλαμβάνει εἴκοσι τέσσερις ἐγχρωμους πίνακες ἀντὶ γιὰ δεκαεξί πού εἶχε ἡ ἐκδοσις τοῦ 1963. Οἱ φωτογραφίες, ἡ ἐπιλογή τῶν πινάκων καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων πού τοὺς συνοδεύουν ὀφείλονται στὸν Παῦλο Μυλωνᾶ· ἐξἄλλου ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ προέρχεται ἀπὸ παλαιότερες μελέτες τοῦ ἴδιου γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Παῦλος Μυλωνᾶς ἐδῶ καὶ δεκαοκτῶ χρόνια ἔχει ἀναλάβει μαζὶ μὲ τοὺς βοηθοὺς του τὴν φωτογράφιση, ἀποτύπωση καὶ μελέτη τῶν μονῶν τοῦ Ἁθῶ· τοπογραφικοὶ χάρτες, ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας συνοδεύουν τις ἐργασίες αὐτῆς.

Ἡ λήψη τῶν φωτογραφιῶν καὶ ἡ ἐπιλογή τους ἀπὸ τὸν Παῦλο Μυλωνᾶ γιὰ τὸ Λευκῶμα τοῦ Ἁθῶ ἔχουν γίνει μὲ εὐαισθησία καὶ γνώση, ὥστε νὰ δοθῇ ὁ μοναδικὸς χαρακτήρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους μέσα ἀπὸ τοὺς μνημειακοὺς θησαυροὺς καὶ ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ τοπίου καὶ σὲ ὅσους δὲν μποροῦν νὰ ζήσουν τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία αὐτοῦ τοῦ χώρου. Μιὰ ομάδα ἀπὸ τοὺς πίνακες παρουσιάζει ἐξωτερικὲς ὄψεις μερικῶν ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, συγκεκριμένα τῶν μονῶν Παντοκράτορος, Γρηγορίου, Διονυσίου, Βατοπεδίου καὶ Σταυρονικήτα. Πρόκειται γιὰ κτιριακὰ σύνολα πού, ξέχωρα ἀπὸ τὴ βασικὴ μορφή τους, παρουσιάζουν ποικιλία στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη καὶ στὴν ἐναρμόνισή τους μὲ τὸ περιβάλλον. Ἰδιαίτερη γραφικότητα προσδίδει σ' αὐτὰ ἡ ἐπίθεση μορφολογικῶν στοιχείων ἀπὸ διαφορετικὲς ἐποχές, ζωντανὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεγάλες μονὲς μὲ τὰ κύρια λειτουργικὰ κτίσματα, στὸ Λευκῶμα τοῦ Ἁθῶ περιλαμβάνονται πίνακες πού δείχνουν περισσότερο ἰδιότυπες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, δεμένες καὶ αὐτὲς ἀναπόσπαστα μὲ τὴ ζωὴ τῶν μοναστικῶν οἰκισμῶν. Παρουσιάζονται ἔτσι ἀπεικονίσεις ἀπὸ τὸ Μανδράκι, τὸν ἄρσανά τῆς Μεγίστης Λαύρας (πίν. 7), καὶ ἀπὸ ἀσκηταριά, δηλαδὴ καταφύγια γιὰ ὅσους ποθοῦσαν μιὰν αὐστηρότερη μορφή ἀναχωρητικοῦ βίου μακριὰ ἀπὸ τὰ κοινόβια (πίν. 8).

Μὲ τοὺς περισσότερους πίνακες τοῦ Λευκώματος τοῦ Ἁθῶ ἡ προσοχή μας στρέφεται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν καθολικῶν καὶ τῶν παρεκκλησιῶν τῶν μονῶν, ἐκεῖ ὅπου οἱ μοναχοὶ ἀντλοῦσαν δύναμη καὶ θέρμη γιὰ τὴν πίστη στὰ ἰδανικά τοῦ ἀσκητικοῦ βίου πού εἶχαν διαλέξει. Ἐτσι ἐμπρὸς μας ζετυλίζεται ὁ μνημειακὸς ζωγραφικὸς πλοῦτος τῶν μονῶν τοῦ Ἁθῶ, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τοιχογραφίες, παρουσιάζονται στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὅπως εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὰ τέμπλα, τέλος περιλαμβάνονται ἀρκετοὶ πίνακες μὲ φορητὲς εἰκόνες, τὸ κύριο μέσο γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θεοῦ.

Γιὰ τὴν παραπάνω στοιχειώδη ἐξοικειώσή μας διαλέγεται σκόπιμα τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Πρωτάτου, πού εἶναι ἡ μητρόπολη τῶν Καρυῶν, τῆς πρωτεύουσας τῆς μοναστικῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Πρωτάτου (πίν. 9) — ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα θαυμάσιο μαρμαρίνο τέμπλο, πιθανότατα τοῦ 10ου αἰώνα, πού διατηρεῖται in situ — προσφέρει τὸ ἐορταστικὸ ὄραμα τῶν τοιχογραφιῶν του, ἐνὸς ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα μνημειακὰ σύνολα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο ἡ παράδοση συνδέει μὲ τὸν θρυλικὸ ζωγράφο Μανουὴλ Πανσέληνο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου προσφέρουν τὴ λάμψη μιᾶς δημιουργίας πού ἀποπνέει φρεσκάδα, τὴ δύναμη αὐθεντικῆς καλλιτεχνικῆς συλλήψεως καὶ ἓνα ὑψηλὸ πνευματικὸ περιεχόμενο. Τὸ μνημειακὸ σύνολο τοῦ Πρωτάτου θεωρήθηκε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὡς τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τῆς λεγόμενης Μακεδονικῆς σχολῆς. Ἐνεξάρτητα ἀπὸ συσχετίσεις μὲ σχολές, πού εἶναι λίγο παρακινδυνευμένες ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς γενικότερα, οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, μὲ τὴν ἐμμονή τους στὶς πλαστικὲς ἀξίες τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, ἀποτελοῦν σταθμὸ γιὰ τὴ γνώση τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς γύρω στὸ 1300, περίοδο ἐξαιρετικῆς ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου παρουσιάζονται δύο ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα: μιὰ πολυπρόσωπη σύνθεση πού εἰκονίζει τὰ Εἰσόδια τῆς Παναγίας (πίν. 12) καὶ μιὰ μορφή

πού εικονίζει τὸν στρατιωτικὸ ἅγιο Μερκούριο (πίν. 13). Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς προσωπικότητος τοῦ Μανουὴλ Πανσέληνου ἔχει σχέση μὴ τοιχογραφία ἀπὸ τῆ Μονῆ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἓνα θαυμάσιο κεφάλι τοῦ ἁγίου Νικολάου, σὲ ἔντονα μνημειακῆ ἀπόδοση, πού πρῶτος ὁ καθηγητῆς Α. Ξυγγόπουλος τὸ ἀπέδωσε στὸν ζωγράφο τοῦ Πρωτάτου. Αὐτὸ τὸ κεφάλι (πίν. 14) παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἐγχρωμο στὴ νέα ἔκδοση τοῦ Λευκώματος καὶ προσφέρει ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο συγκριτικοῦ ὕλικου γιὰ τοὺς ἔρευνητῆς τῆς παλαιολόγιας ζωγραφικῆς.

Ἀπὸ τοὺς νέους πίνακες τοῦ Λευκώματος τοῦ Ἁθω ἰδιαίτερα πολὺτιμη εἶναι ἡ τοιχογραφία μὲ τὴ μορφὴ τῆς Παναγίας στὴν ἐρειπωμένη σκῆτη τῆς Ἁγίας Τριάδος κοντὰ στὸ Χελανδάρι (πίν. 15). Ἡ παράσταση αὐτὴ μὲ τὴν ἐπικὴ σύλληψη παρουσιάζεται ἐφάμιλλη μὲ τὶς τοιχογραφίες τῆς Sorocani στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ δείχνει ὅτι τὸ Ἁγιον Ὄρος βρίσκεται ἐπίσης στὴν πρωτοπορία τῆς μνημειακῆς τεχνοτροπίας τοῦ 13ου αἰώνα.

Γιὰ τοὺς εἰδικούς μελετητῆς τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς τὸ Ἁγιον Ὄρος παρουσιάζει δύο ἐποχές-σταθμούς: τὴν περίοδο γύρω στὸ 1300, ὅταν ὀλοκληρώνεται τὸ μνημειακὸ σύνολο τοῦ Πρωτάτου, καὶ τὸν 16ο αἰώνα, περίοδο ἀκμῆς τῆς Κρητικῆς σχολῆς μὲ ἡγετικὴ μορφὴ τὸν Θεοφάνη. Ὁ Θεοφάνης καὶ ἡ σχολὴ του ἐκτελοῦν ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ διακοσμήσεις σὲ τοιχογραφία στὶς μονὲς τοῦ Ἁθω καὶ μᾶς δίνουν τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουμε τὶς αἰσθητικὲς ἀρχές τῆς σημαντικότερης καλλιτεχνικῆς κινήσεως στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴν Ἄλωση. Μιὰ τοιχογραφία στὴν τράπεζα τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα, πού ἐξετέλεσε ὁ Θεοφάνης τὸ 1546 ἢ τὸ 1547 (πίν. 20), εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ δεῖγμα τῆς τέχνης τῶν μεγάλων Κρητικῶν ζωγράφων, οἱ ὁποῖοι ἀντλοῦν τὰ πρότυπά τους ἀνάμεσα στὶς καλύτερες δημιουργίες τῆς Ἀναγεννήσεως τῶν Παλαιολόγων, ἀλλὰ τὰ μεταπλάθουν σ' ἓνα ἰδίωμα λιτὸ καὶ αὐστηρὸ, πού ἀντανανκᾶ τὶς δυσκολίες τῶν καιρῶν στὴ δουλωμένη Χριστιανοσύνη.

Μὲ πρόθεση νὰ δοθῆ ὁ προσωπικὸς χαρακτήρας τῆς τέχνης τοῦ Ἁθω, τὸ Λεύκωμα τοῦ Παύλου Μυλωνᾶ περιλαμβάνει καὶ πίνακες μὲ μορφές καὶ θέματα πού ἀνήκουν κατ' ἐξοχὴν στὴ «μυθολογία» τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὑπηρετεῖ ἡ παλαιολόγια τοιχογραφία μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη στὴ Μονῆ τῆς Μεγίστης Λαύρας (πίν. 2). Ἡ προσωπογραφία τοῦ μοναχοῦ ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, στὸν ὁποῖον ὀφείλονται ἡ ἔδρυση τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ μοναστικοῦ βίου στὴ χερσόνησο τοῦ Ἁθω, ἀκολουθεῖ τὶς συμβατικὲς ἀρχές τῶν βυζαντινῶν ἁγιογραφικῶν πορτραίτων, πού ὑπογραμμίζουν περισσότερο τὸ ὑψηλὸ ἦθος καὶ τὸ βαθὺ πνευματικὸ περιεχόμενο τῆς προσωπικότητος τῶν ἁγίων μορφῶν καὶ λιγότερο τὴν πιστὴ ἀπόδοση τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν. Ὡστόσο, στὴν περίπτωσι τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη ὁ ἄγνωστος ζωγράφος πρέπει νὰ ἔχη ἀκολουθήσει ὀρισμένες ἐνδείξεις γιὰ τὴ φυσιογνωμία του, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ βίο του γίνεται γνωστὸ πὼς ὑπῆρχαν ἀπὸ παλαιὰ ἐποχὴ εἰκόνες μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ πατέρα τοῦ ἁθωνικοῦ μοναχισμοῦ.

Στὰ θέματα πού ἔχουν συνδεθῆ εἰδικότερα μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν οἱ τοιχογραφίες μὲ τὸν κύκλο τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, πού σώζονται σὲ μερικὲς μονὲς. Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ

Ἰωάννου μὲ τίς συναρπαστικὴς καὶ εὐφάνταστες περιγραφικὲς εἰκόνες δὲν στάθηκε πηγὴ ἐμπνεύσεως γιὰ τοὺς καλλιτέχνες τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, ὅπως ἀντίθετα συνέβη στὴ Δύση. Ἡ εἰκονογραφία τῆς Ἀποκαλύψεως θὰ φτάσῃ ἀργὰ στὴν Ἀνατολὴ καὶ θὰ γνωρίσῃ περιορισμένη διάδοσιν. Τὰ σπουδαιότερα σύνολα μὲ τὴν Ἀποκάλυψιν βρίσκονται στὸ Ἅγιον Ὄρος, καὶ φορεῖς τῆς εἰκονογραφίας τοὺς εἶναι γερμανικὲς χαλκογραφίες ποὺ ἀντιγράφουν τίς μεγαλειώδεις συλλήψεις τοῦ Dürer στὴ μνημειώδη εἰκονογραφημένη ἔκδοσιν τῆς Ἀποκαλύψεως, τοῦ 1498. Ἐνα τμήμα ἀνάλογης διακοσμῆσεως στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ παλαιοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ξενοφώντος, ἀπὸ τὰ μέσα περιπτῶν τοῦ 17ου αἰώνα, περιλαμβάνεται στὸ Λευκῶμα τοῦ Ἄθω (εἰκ. 23).

Μιὰ τρίτη περίπτωση εἰδικῆς εἰκονογραφίας ἀντιπροσωπεύει ἡ τοίχος γραφία τοῦ 1713 στὸ παρεκκλήσιο τῆς Κουκουζέλισσας τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας (πίν. 24), ὅπου εἰκονογραφεῖται ὁ Ψαλμὸς ρν' τοῦ Δαβὶδ: *Αἰνεῖτε τὸν θεὸν ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ...* Μὲ πρόφασιν τὸ βιβλικὸ ποιητικὸ κείμενο ὁ ζωγράφος παρουσιάζει ἐκφραστικὲς γυναικεῖες μορφές νὰ χορεύουν μὲ συνοδεία λαϊκῶν ὀργάνων. Οἱ ἐνδυμασίαι, οἱ κινήσεις καὶ τὰ μουσικὰ ὄργανα, ποὺ τὰ περιγράφει ὁ Φοῖβος Ἀνωγειανάκης, ἀποπνέουν τὴ φρεσκάδα τῆς ἀμεσης ὀπτικῆς ἐμπειρίας τοῦ καλλιτέχνη. Μὲ τὴ μελέτη ἔργων σὰν κι αὐτὸ μπορούμε νὰ συνειδητοποιήσουμε καλύτερα τίς πηγές τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Δὲν θὰ σχολιάσουμε εἰδικότερα τὰ κείμενα ποὺ συνοδεύουν τοὺς εἰκοσιτέσσαρες πίνακες τοῦ Λευκῶματος τοῦ Ἄθω. Ἀντιπροσωπεύουν αὐτὰ τὰ πορίσματα ἐρευνῶν, τίς αἰσθητικὲς θέσεις καὶ θεωρήσεις τῶν εἰδικῶν μελετητῶν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἄλλων προσώπων, γιὰ τὰ ὁποῖα τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἐπιστημονικῆς μελέτης ἢ ποιητικῶν στοχασμῶν. Ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ τὰ ὀνόματα τῶν Ἀνδρέα Ξυγγόπουλου, Μανόλη Χατζηδάκη, Βασιλείου Τατάκη, André Grabar, Paul Lemerle, Otto Demus, καὶ τῶν ἀείμνηστων Παναγιώτη Μιχαῆλ καὶ Γιώργου Θεοδοκᾶ. Τὰ περισσότερα κείμενα ὀφείλονται στὸν Παῦλο Μυλωνᾶ, στὸν ὁποῖον ἀνήκει καὶ ἡ σύλληψιν τῆς μορφῆς αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Εἶναι ἐπιτυχημένη ἰδέα νὰ δοθοῦν σκέψεις καὶ πορίσματα τῆς μελέτης τόσο πολλῶν προσώπων γιὰ ἓναν κόσμον, τοῦ ὁποῖου τὸν καθολικὸν χαρακτήρα, τὴν ἀρχέτυπὴ ἰδέα ἀποσκοπεῖ νὰ δώσῃ αὐτὸ τὸ Λευκῶμα. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, εἰδικότερα στὴ ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου, θὰ περιμέναμε μεγαλύτερη ἀντιπροσώπευση σχολίων ἀπὸ τοὺς εἰδικούς μελετητὲς τῆς παλαιολόγιας ζωγραφικῆς. Ἐπίσης μιὰ πρόσθετη παρατήρηση ἔχει σχέση μὲ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἔργων ποὺ εἰκονογραφοῦνται στὸ Λευκῶμα. Ὁ καθηγητὴς Παῦλος Μυλωνᾶς σημειώνει μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία τίς χρονολογίες ποὺ ἀποδίδονται σ' αὐτὰ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς τῆς τέχνης. Γιὰ τεχνικούς λόγους, ποὺ εἶναι βεβαίως νοητοί, δὲν σημειώνεται ἢ ἐκάστοτε βιβλιογραφικὴ πηγὴ. Πρόσθετη δυσχέρεια παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅσο ξέρω, μερικὲς ἀπὸ τίς χρονολογίες τῶν ἔργων ποὺ εἰκονογραφοῦνται ἐδῶ πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ προφορικὲς ἀνακοινώσεις τῶν εἰδικῶν βυζαντινολόγων.

Ἡ πολύτιμη προσφορά τοῦ Λευκῶματος τῶν Θησαυρῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀπὸ τὸν Παῦλο Μυλωνᾶ καταξιώνεται ἀπολύτως ἀπὸ τὴν αἰσθητικὰ ἀψογῆ σελιδοποίησιν, καὶ ἀπὸ τὴν ἐξαιρετὴ ἐκτύπωσιν τῶν πινάκων καὶ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιον Γραφικῶν Τεχνῶν I. Μακρῆ. Ἡ ἰδέα τοῦ Λευκῶματος,

ή μορφή που πήρε αυτό, και ή αισθητικά άψογη παρουσίασή του δίνουν μια έντελώς ξεχωριστή αξία στο έργο. Θερμαίνοντας τὸ ἐνδιαφέρον μας για τὸν μοναδικὸ κόσμο τοῦ Ἁγίου Ὁρους, θυμίζοντας τὸ χρέος μας για τὴ διαφύλαξη τῆς φυσικῆς ὀμορφιᾶς καὶ τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν του, ἀκόμη τοῦ πνεύματος ποὺ δημιούργησε αὐτὸν τὸν κόσμο, τὸ Λεύκωμα τοῦ Ἁγίου Ὁρους αὐξάνει τὴν ἀνυπομονησία μας για τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν μνημείων τοῦ Ἁθῶ, τὴν ὁποία ἐτοιμάζει ἐδῶ καὶ χρόνια ὁ καθηγητὴς Παῦλος Μυλωνᾶς.

ΝΤΟΥΑ ΜΟΥΡΙΚΗ

Τάσος Ἁθ. Γριτσοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ χριστιανικὰ μνημεῖα Κορινθίας. Τόμος πρῶτος: Ἱστορία, Ἀθήναι 1973. 8ο, σσ. 380, 1 χάρτης.

Ὁ συγγρ., φιλόπonos ἱστοριοδίφης, διαρθρώνει τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κορινθίας σὲ δέκα κεφάλαια, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἴδρυσης τῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου ὡς σήμερα. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 25-44) εἶναι εἰσαγωγικὸ ἀναφέρεται στὴν προχριστιανικὴ Κόρινθο καὶ πληροφορεῖ σχετικὰ πρὸς τὴν ἀρχαία καὶ τὴ νέα τοπογραφία τῆς Κορινθίας καὶ τὸ λαὸ τῆς. Τὰ ἐπόμενα κεφάλαια ἀφοροῦν στὰ πρωτοχριστιανικὰ (σ. 45-74) καὶ στὰ παλαιοχριστιανικὰ (σ. 75-108) χρόνια, στὴ λεγόμενὴ σκοτεινὴ περίοδο ἀνάμεσα στὸν 6ο καὶ στὸν 8ο αἰῶνα (σ. 109-132). Ἐπιγράφεται: «Ἐκκλησιαστικὰ Πελοποννήσου», στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο (σ. 133-170). Ἐπιγράφεται: «Τὰ μέχρι τῆς Φραγκοκρατίας», στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ στὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια (σ. 171-204). Ἐπιγράφεται: «Ἰπὸ τοὺς Φράγκους καὶ μετ' αὐτούς», στὴν πρώτη Τουρκοκρατία (σ. 205-254), στὴ Βενετοκρατία καὶ στὴ δευτέρη Τουρκοκρατία (σ. 255-306) καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὡς σήμερα (σ. 307-339). Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο (σ. 341-354) ἀφιερώνεται στὶς ἐπισκοπὲς Δαμαλῶν, Πολυφέγγους, Ταρσοῦ καὶ Ζεμενῶν, ποὺ διατελοῦσαν ὑπὸ τὴ Μητρόπολη Κορινθίας. Στις σσ. 339-340 παρεμβάλλεται κατὰλόγος τῶν ἀρχιερέων τῆς Κορίνθου. Λεπτομερειακὸ ἀλφαβητικὸ εὑρετήριο (σ. 355-377) διευκολύνει τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ βιβλίου.

Στὸ βιβλίον τοῦ ὁ συγγρ. συγκεντρώνει ὅ,τι σχετίζεται μετὰ τὴν ἱστορία τῆς Κορινθίας ἀπὸ γενικότερη ἐκκλησιαστικὴ ἀποψη. Ἐκθέτει τὰ πράγματα, διευκρινίζει ζητήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ προσωπογραφίας (ἐπισκόπων, λογίων κτλ.) καὶ ἀνιστορεῖ—κάποτε μετὰ λεπτομέρειες—τὴ δράσιν τῶν προσώπων. Ὅπως συχνὰ συμβαίνει μετὰ τὰ βιβλία τοῦ εἴδους τούτου, ἐντάσσει τὰ κορινθιακὰ στὴν πελοποννησιακὴ καὶ στὴ γενικότερη ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία. Ἄντλεῖ, βέβαια, ἀπὸ τὶς πηγές, ἐκδομένες καὶ ἀνέκδοτες, προσφεύγει ὁμως καὶ στὰ σωζόμενα μνημεῖα καὶ στὰ τορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀλλὰ συχνὰ—ὡς πρὸς τὶς γνωστὰς πηγές—ἀντλεῖ ἀπὸ δευτέρου χέρι, ἔτσι ὥστε πολλὰ μέρη τοῦ βιβλίου νὰ ἔχουν τὴν ὑφὴ συμπλήματος. Κάποτε παράγραφοι καὶ σελίδες ὀλόκληρες, ξένες, ἀντιγραμμένες ἀπὸ βοηθῆ-

ματα, παρεμβάλλονται στην έκθεση δίχως να απομονώνονται με εισαγωγικά και χωρίς έτσι να δηλώνεται άμεσα ή πατρότητά των. Είναι δυσάρεστα χαρακτηριστικές στο βιβλίο τούτο ή βιασύνη και κάποτε ή προχειρολογία και ή ασάφεια¹ πλατειασμοί, επαναλήψεις, συχνά ένα ύφος πομπῶδες με μιὰ κενολογία πού θυμίζουν κακὸ ἐκκλησιαστικὸ κήρυγμα, επίσης ἀμετροπέπειες, διαθέτουν τὸν ἀναγνώστη δυσμενῶς, γιατί, ἐπὶ τέλους, ὁ συγγρ. δὲν εἶναι κάποιος πρωτόβγαλτος στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα οὔτε πνευματικὰ ἀποκομμένος σὲ ἐπαρχία.

Παραδείγματα: «Ὡστε ἡ Κόρινθος κατέστη ἡ σπουδαιότερα ναυτικὴ δύναμις τοῦ κόσμου» (σ. 40. Ἡ ὑπογράμμισή δική μου): «κατὰ τὸν διαρρηύσαντα μακρὸν χρόνον ἀκολουθεῖ πλήρης ἐξελληνισμὸς καὶ ἐκχριστιανισμὸς τῶν ἀποίκων Ἀλβανῶν» (σ. 44. «Ἐκχριστιανισμὸς» τῶν Ἀλβανῶν στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. (!), μολονότι εἶναι γνωστὸ, ὅτι ἡ Ἰλλυρία ἦταν ἐκχριστιανισμένη ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ). Τοῦτο τὸ ἀκατανόητο (καὶ κακόζηλο): «Ἡ ... νέα πόλις [ἐνν. ἡ Κόρινθος πού ξαναχτίστηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους] ἀπετέλει ἱκανοποίησιν τῆς ὁράσεως ... καὶ ... εἰσῆγε τὰς ρωμαϊκὰς κτήσεις καὶ εἰς τὴν ψυχὴν τῶν κατοίκων» (σ. 46). «Τὸ ἀρχαῖον κορινθιακὸν θέατρον κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῶν ἀρχαίων κτισμάτων [sic] μετεβλήθη εἰς ρωμαϊκὸν ἀμφιθέατρον» (σ. 46—ἐννοεῖ παλαιστρα, arena). «Περὶ τὸ ἔτος 170 ἔζησεν ὁ [ἐπίσκοπος Κορίνθου] Διονύσιος» (σ. 72. Μιὰ δλόκληρη ζωὴ — καὶ ἀρχιερατεία — τοποθετεῖται γύρω ἀπὸ τὰ ὅρια ἑνὸς ἔτους!). Χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «βιομηχανία» (σ. 123) ἀντὶ τοῦ βιοτεχνία· ὁ ὅρος «ἐθνικός» («ἡ ἐθνικὴ — ἄς τὴν ὀνομάσωμεν — δραστηριότης» σ. 138) μετὰ τὸ νόημα τοῦ μὴ θρησκευτικοῦ, τοῦ κοσμικοῦ. Στὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Βίο τοῦ Μάρτυρα Λεωνίδη ἡ φράση τοῦς ὀφθαλμῶ μὲν οὐ κεκτημένους (σ. 92) εἶναι λανθασμένη (ἀντὶ βλέποντας). Περιγράφεται ἡ Κόρινθος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας ὡς «περιτείχιστος», μολονότι ἦταν ἀτείχιστη· περιτειχισμένος ἦταν μόνον ὁ Ἀκροκόρινθος. Ἡ χρισμένη στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας στὸν δεῦτερο περίβολο τοῦ Ἀκροκορίνθου τρίκλιτη βασιλικὴ φέρεται ὡς «ναὸς τρίκογχος» (σ. 270 καὶ 271). Τὸ θολωτὸ κρυφὸ διαμέρισμα πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Φενεοῦ ἐξηγεῖται ὡς «Κρυφὸ Σχολεῖο» (σ. 306. Ἡ ὑπογράμμισή τοῦ κ. Γριτσοπούλου): «Κρυφὸ Σχολεῖο» στὴν ἀπόμερη τοῦτη τοποθεσία, ψηλὰ στὸ πίσω μέρος τῆς Κυλλήνης, μολονότι εἶναι γνωστότατο ὅτι ὑπῆρχαν στίς τουρκοκρατούμενες πόλεις φανερά σχολεῖα μετὰ ὀνομαστοὺς δασκάλους καὶ κάποτε μετὰ δηλωτικὰς ἐπιγραφὰς σὲ ἐντειχισμένες μαρμάρινες πλάκες! Εἶναι πιά καιρὸς νὰ ἀπαλλαγῶμε ἀπὸ τὴν τάση γιὰ μυθοποίησιν τῆς ἱστορίας, πού καταντᾶ νὰ μᾶς ἀδυνατίζει τὴν ἱκανότητα γιὰ σκέψη¹.

Στὴ βιβλιογραφία (σ. 15-24) ἡ συμπαράθεσις ἐλληλικῶν καὶ ξένων ὀνομάτων κατὰ φωνητικὸ σύστημα δὲν εἶναι ἡ καλύτερη· φαίνεται σὰν ἀκατάστατη. Ἀποφεύγω νὰ σημειώσω παραλείψεις, βιβλιογραφικὰ κενὰ καὶ βιβλιογραφικὰ λάθη.

1. Διαμερίσματα πάνω ἀπὸ τὸν νάρθηκα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ (Μονὴ Δαφνίου, ἐκκλησία Χριστιάνου, Μονὴ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα κτλ.). Χρησίμευαν πιθανῶς ὡς ἡγουμενεῖο — στὴν Χριστιάνου ὡς ἐπισκοπεῖο —, κειμηλιαρχεῖο, βιβλιοθήκη κ.τ.ῆ.

Μιά τελευταία παρατήρηση: Τοῦ ἐπισκόπου Εὐσταθίου, θαμμένου στήν Κοιμητηριακή βασιλική — τοῦ Μάρτυρος Κοδράτου — τῆς Κορίνθου, γνωστοῦ ἀπό τήν ἐπιτάφια πλάκα του, ἡ τοποθέτηση στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα (σ. 73-74) φαίνεται πρόωμη· ἀνήκει μᾶλλον στὰ τέλη τοῦ 5ου ὡς τις ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Ἰωάννου Κ. Πρωμπονά, Ἡ συγγένεια Μακεδονικῆς καὶ Μυκηναϊκῆς διαλέκτου καὶ ἡ πρωτοελληνικὴ καταγωγή τῶν Μακεδόνων, Ἀθήναι 1973. 80, σσ. 69.

Τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολῇ ἀκόμα καὶ σήμερα τοὺς ἐπιστήμονες, δικούς μας καὶ ξένους. Μολοντοῦ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης δὲν ὑπάρχει πλέον ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Μακεδόνες εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ Ἰνδοευρωπαϊκὰ φύλα, τὸ ὁποῖο ὡς οὐραγὸς τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν φύλων: Ἰώνων, Αἰολέων, Ἀχαιῶν, Δωριέων, ἀντιμετώπισε στὴ Μακεδονία τὸν ὄγκο τῶν Θρακοϊλλυριῶν, ἐν τούτοις παρουσιάζονται πάντοτε ξένοι ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι, ξεκινώντας συνήθως ἀπὸ καλὴ πίστη, ἐξακολουθοῦν νὰ διατυπώνουν ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις. Ἔτσι ὅμως, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, ἐνισχύουν τὶς σταθερὲς ἀπόψεις τῶν Σλάβων κυρίως ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι γιὰ εὐνόητους λόγους προτιμοῦν νὰ θεωροῦν τοὺς ἀρχαίους Μακεδόνες συγγενεῖς τῶν Θρακοϊλλυριῶν.

Καὶ ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει πάντοτε, στὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, νὰ διατυπώνονται ἐπιφυλάξεις, εἶναι ἓνας: δὲν βρέθηκε ἀκόμα ἕως σήμερα στὴ Μακεδονία καμιὰ διαλεκτικὴ μακεδονικὴ ἐπιγραφή, γραμμένη σὲ ἀρχαία μακεδονικὴ διάλεκτο καὶ οὔτε μᾶς παραδόθηκε ἀπὸ ἀρχαίους ἢ μεταγενέστερους συγγραφεῖς ἀρχαῖος συνεχῆς μακεδονικὸς διαλεκτικὸς λόγος: οὔτε μιὰ φράση, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ ἔλυε τὸ πρόβλημα τελειωτικᾶ: «kein Text, keine Inschrift, nicht ein einziger Satz», ὅπως ἔγραψε ἐπιγραμματικᾶ ὁ P. Kretschmer¹. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες ἀναγκάζονται νὰ ἀγωνίζονται κάθε φορὰ καὶ νὰ προσπαθοῦν μὲ κάθε εἶδους ἐπιστημονικὰ ὄπλα νὰ ἀντιμετωπίζουν ἀντιεπιστημονικὲς ἀπόψεις καὶ νὰ καταπολεμοῦν καιροσκοπικὲς θεωρίες, γιὰ νὰ πείσουν ὅσους ἀκόμα ἀμφιβάλλουν γιὰ τὴν ἐλληνικότητα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων.

Ἀπὸ τοὺς φιλολογικοὺς κλάδους δυὸ εἶναι οἱ πρωτοπόροι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀναλάβει ἐκ μέρους τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης τὸν ἀγῶνα αὐτόν, ἡ ἱστορία καὶ ἡ γλωσσολογία. Ἀκολουθοῦν ἄλλοι, ὅπως ἡ κλασσικὴ φιλολογία καὶ ἡ ἀρχαιολογία. Ἡ τελευταία εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία ἀναμένεται νὰ δώσῃ κάποτε, ἀν δώσῃ, στίς ἄλλες τὰ ὄπλα γιὰ τὴν τελειωτικὴν καὶ ὀριστικὴν ἀπάντησιν. Οἱ ἀνασκαφὲς ὅμως, οἱ ὁποῖες στὴ Μακεδονία εἶναι ἀκόμα περιορισμένες, ἐξακολου-

1. Gercke-Norden, *Einleitung in die Altertumwissenschaft*, I³ 1927, 6, 87.

θοῦν πάντοτε στὸ σημεῖο αὐτό, τῆς ἀνευρέσεως ἀρχαίων μακεδονικῶν διαλεκτικῶν ἐπιγραφῶν, νὰ σιωποῦν. Οἱ ἐπιγραφές ποῦ βρέθηκαν καὶ βρίσκονται εἶναι ὅλες ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ἐξῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ Μακεδόνες χρησιμοποίησαν ὡς ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ κράτους τὴν τὴν Ἀττικὴ καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ὅλες γραμμένες σὲ ἀττικὴ διάλεκτο.

Περιορίζεται λοιπὸν ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα σὲ δυὸ κύριες πηγές. Στὸ μακεδονικὸ λεξιλόγιο, δηλαδὴ στὶς μεμονωμένες λέξεις, τὶς ὁποῖες μᾶς διέσωσαν ἀρχαῖοι καὶ μεταγενέστεροι λεξικογράφοι καὶ συγγραφεῖς, καὶ στὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων καὶ μεταγενέστερων ἱστορικῶν καὶ ἄλλων συγγραφέων. Τῶν μακεδονικῶν λέξεων ἔχει γίνεῖ ἕως τῶρα συστηματικὴ μελέτη ἀπὸ πολλοῦς, Ἕλληνας καὶ ξένους, γλωσσολόγους. Τὰ μόνα ἀνελλήνιστα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι ἡ γνωστὴ τροπὴ τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν μέσων δασέων συμφώνων *bh, *dh, *gh σὲ β, δ, γ, ἀντὶ τῆς τροπῆς σὲ φ, θ, χ ποῦ εἶναι γνώρισμα ὅλων τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν διαλεκτῶν. Ἡ τροπὴ αὐτὴ σὲ β, γ, δ θεωρεῖται χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς Θρακοϊλλυρικῆς (προκειμένου γιὰ γειτονικὲς μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἰνδοευρωπαϊκὴς γλώσσας). Ὅλα ὅμως τὰ ἄλλα στοιχεῖα ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ μακεδονικὲς λέξεις ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ λεξιλογίου.

Στὴν ἐργασία ποῦ κρίνουμε ὁ συγγρ. ἐρευνᾷ καὶ πάλι τὸ μακεδονικὸ λεξιλόγιο ἀπὸ τὴν ἀπόψιν τῆς τυχόν συγγενείας του καὶ μὲ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα τῶν πινακίδων τῶν Μυκηναίων, τῆς Κνωσσοῦ, τῆς Πύλου κτλ., τὶς ὁποῖες πινακίδες, γραμμένες σὲ προελληνικὸ ἀλφάβητο, τὴ γραμμικὴ Β, κατόρθωσε, ὅπως εἶναι γνωστό, νὰ διαβάσῃ τὸ 1953 ὁ ἄγγλος M. Ventris. Τὴ γλῶσσα αὐτὴ τὴν ὀνομάζουμε συνήθως μυκηναϊκὴ διάλεκτο. Ἡ μικρὴ μελέτη τοῦ κ. Προμποῦνᾶ περιλαμβάνει: τὸν πρόλογο (σ. 5), τὶς βιβλιογραφικὲς βραχυγραφίες (σ. 7) καὶ τὴν κύρια μελέτη, ἡ ὁποία διαιρεῖται στὰ ἐξῆς μέρη: I. Φωνητικὰ καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα κοινὰ εἰς τὴν Μακεδονικὴν καὶ Μυκηναϊκὴν διάλεκτον (σ. 12), II. Λεξιλογικὰ στοιχεῖα κοινὰ εἰς τὴν Μακεδονικὴν καὶ Μυκηναϊκὴν διάλεκτον (σ. 22), III. Ἑρμηνεῖα τῆς συγγενείας μεταξὺ Μακεδονικῆς καὶ Μυκηναϊκῆς (σ. 35), καὶ IV. Μακεδονικὴ διάλεκτος: Ἡ ἀρχαῖωτέρα τῶν ἐλληνικῶν διαλεκτῶν. Μακεδόνες: οἱ γνησιότεροι Ἰνδοευρωπαϊοὶ πρωτοἔλληνες (σ. 41). Ἡ ἐργασία κλείνει μὲ διάφορους πίνακες (σ. 59).

Εὐπρόσδεκτη εἶναι ἡ μελέτη τοῦ συγγρ. ὡς πρὸς τὴν προσπάθεια τῆς ταυτίσεως πολλῶν λέξεων τοῦ μακεδονικοῦ λεξιλογίου μὲ λέξεις τῆς μυκηναϊκῆς γλώσσας. Ὁ πανηγυρισμὸς του ὅμως ὅτι ἡ διαπίστωση μιᾶς τέτοιας συγγενείας λύνει ὀριστικὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικότητος τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς γλώσσας τους εἶναι, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, τουλάχιστο ἄγνοια τοῦ προβλήματος. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἤδη ἄλλοι ἐρευνηταὶ διεπίστωσαν τὴ συγγενεῖα τοῦ μακεδονικοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου καὶ μὲ ἄλλες ἀρχαῖες ἐλληνικὲς διαλέκτους καὶ κυρίως μὲ τὴν Αἰολικὴ καὶ Ἀχαϊκὴ (ἰδιαιτέρα μὲ τὴ Θεσσαλική). Ἴδου μερικὰ παραδείγματα: 1) Ὁ P. Kretschmer (Gerge-Norden ἔ.ἄ., σ. 67), ὁ ὁποῖος γράφει «Dieses griechische Material zeigt Berührung mit dem Aeolischen», 2) Ὁ O. Hofmann (Die Makedonen κτλ., σ. 34) ὁ ὁποῖος γράφει «Die makedonischen Glossen beweisen, dass weder Athen noch die Ionischen Städte den Makedonen die griechische Sprache gebracht haben können, denn es prägt sich in ihnen deutlich der thessalische Dialekt aus (πρβ.

καί σ. 231). Βλ. καί J. Callaris, *ε.ζ.*, σ. 23, 25, όπου ό συγγρ. ήδη παραπέμπει (σ. 11).

Ίδου ακόμα όσα ενδιαφέροντα έγγραψε για τó μακεδονικό λεξιλόγιο καί ό καθηγητής Ν. Π. Άνδριώτης στή μελέτη του: 'Η γλώσσα καί ή ελληνικότητα τών αρχαίων Μακεδόνων (τή μελέτη αυτή δέν φαίνεται νά γνωρίζη ό συγγρ.). Γράφει λοιπόν ό Άνδριώτης (σ. 17): «Οί αρχαίοι Μακεδόνες, είχαν καί λέξεις ελληνικότατες, πού άλλες ήταν άγνωστες στους άλλους Έλληνες, όπως τó *πυλαυρός*=*πυλωρός*, *σαντορία*=*σωτηρία*, *αιγί-ποψ*=*αετός αιγοφάγος*, *εὐδαλαγίνες*=*χάριτες*, άρα δέν τις πήραν από άλλου (ούκ αν λάβους παρά του μη έχοντος), άλλες, όπως *μύκηρος*, *ζέρεθρον*, *Άπελλαῖος μίρν*, *έλίανη*, *κομάραι*, ύπῆρταν σέ άπομακρυσμένες από τή Μακεδονία διαλεκτικές περιοχές, όπως ή Κρήτη, οί Συρακούσες, ή Ηράκλεια, ή Λακωνία, οί Δελφοί, από τις οποίες δέν έδέχτηκαν οί Μακεδόνες καμιά γλωσσική επίδραση, άρα ήταν καί στή μακεδονική διάλεκτο οί λέξεις αυτές παλαιά ελληνική κληρονομία, καί άλλες τέλος ήταν γνωστές καί άλλου, με πολύ διαφορετική όμως σημασία, όπως: *κοῖος*: *ἀριθμός*, *κόμβους*: *ὀδόντας γομφίους*, *ἀκραία*: *παῖς θήλεια*, *ἀσπιλος*: *χειμαρρος*, *ἀοστή*: *ἄγγος*: *δερμάτινον*». Προβ. καί τή σχετική μνεία πού κάνει καί ό Στράβων (άπόσπασμα εκ του Z, 2): «ὅτι κατὰ Θεσπρωτοὺς καὶ Μολοττοὺς τὰς γραῖας πελίας καὶ τοὺς γέροντας πελίους, καθάπερ καὶ παρὰ Μακεδόσι. πελιγόνας γοῦν καλοῦσι ἐκεῖνοι τοὺς ἐν τιμαῖς, καθὰ παρὰ Λάκωσι καὶ Μασσαλιώταις τοὺς γέροντας».

Για τó μακεδονικό λοιπόν λεξιλόγιο, τó οποῖο μάς διέσωσαν οί λεξικογράφοι καί οί ιστορικοί δέν υπάρχει πιά καμιά άμφιβολία ότι είναι ελληνικό. Επίσης ή διαπίστωση ότι τó γλωσσικό αυτό υλικό συγγενεύει όχι μόνο με τήν Ίωνική - Άττική, αλλά καί με άλλες ελληνικές διαλέκτους καταρρίπτει τόν ισχυρισμό όρισμένων ότι ό «έξελληνισμός» τών Μακεδόνων έγινε μόνο «εις τόν χώρον τῆς Ίωνικῆς - Άττικῆς» (πρόλογος, σ. 5). Έάν ό συγγρ. πρόσχε αυτή τή λεπτομέρεια, θά έβλεπε ότι ή ανακάλυψη τῆς συγγενείας του μακεδονικού γλωσσικού υλικού καί με τήν ελληνική γλώσσα τών πινακίδων τών Μυκηνών καί τῆς Κνωσσοῦ δέν είναι παρά ή διαπίστωση τῆς συγγενείας τῆς γλώσσας τών Μακεδόνων καί με μιá ακόμα ελληνική διάλεκτο. Καί όπως ήδη είναι γνωστό, τά Μυκηναϊκά θεωροῦνται ως ένα παρακλάδι τῆς Αἰολοαχαϊκῆς διαλέκτου. Έπομένως τó γεγονός ότι ή μακεδονική συγγενεύει καί με τήν αἰολοαχαϊκή διάλεκτο τών πινακίδων τών Μυκηνών καί τῆς Κνωσσοῦ έχει τήν ἴδια άποδεικτική βαρύτητα καί αξία, τήν οποία έχει καί ή διαπιστωθεῖσα ήδη συγγένεια τῆς Μακεδονικῆς καί με τις άλλες ελληνικές διαλέκτους (πλήν τῆς Άττικῆς).

Όσα λοιπόν λέγει καί διακηρύττει στή μελέτη του ό συγγρ. ότι δηλαδή: «καταρρίπτεται όριστικῶς ό μύθος... περί ξενικῆς καταγωγῆς τών αρχαίων Μακεδόνων» (πρόλογος, σ. 5) ή ότι «καταρρέει τοιουτοτρόπως ό μύθος περί έξελληνισμού τών Μακεδόνων κατὰ τόν 5ον-4ον π.Χ. αἰῶνα» (σ. 4) δέν είναι παρά ύπερβολικός ένθουσιασμός ενός νέου επιστήμονος, ό οποῖος νομίζει ότι πρέπει νά μην παρασύρεται εύκολα κατὰ τήν έρευνά του από συναισθηματισμούς καί νά μη βιάζεται νά βγάξη συμπεράσματα, ιδίως σέ περιπτώσεις όπου, όπως έδῶ, υπάρχει κίνδυνος νά παραβιάζη «άνοικτάς θύρας».

Πρέπει επίσης νά παρατηρήσουμε έδῶ καί τó έξῆς: ότι ό συγγρ. όχι μόνο

διακηρύττει θριαμβευτικά ότι η ανεύρεση στο μακεδονικό γλωσσικό υλικό συγγενικῶν μυκηναϊκῶν στοιχείων «ὀμιλεῖ εὐγλώττως περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῆς μακεδονικῆς διαλέκτου», ἀλλὰ καὶ ὅτι παράλληλα τονίζει (σὲ ὑποσημείωση), ὅτι: «τοῦτο, ἐξ ὧων γνωρίζω, τὸ πρῶτον ὑποστηρίζεται ἐνταῦθα (σ. 11, ὑποσημ. 2). Σὲ ἄλλη ὅμως σελίδα τῆς μελέτης του βλέπουμε ὅτι ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὡς ἀξιοσημείωτη τὴ γνώμη τοῦ OI. Masson, ὁ ὁποῖος «δεχόμενος ὅτι μέγα μέρος τῶν μακεδονικῶν ὀνομάτων εἶναι ἀπλῶς ἑλληνικὰ ὀνόματα, διαπιστοῖ ὅτι τινὰ τῶν μακεδονικῶν μαρτυροῦνται ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τόσον παρ' Ὀμήρῳ, ὅσον καὶ εἰς τὰ Μυκηναϊκὰ κείμενα (ἡ ὑπογράμμισις δική μου)». Ἐπομένως καὶ ὁ ἴδιος γνωρίζει ὅτι διαπιστώθηκε ἤδη ἀπὸ ἄλλους ἡ συγγένεια τοῦ μακεδονικοῦ ὕλικου καὶ μὲ τὴ γλῶσσα τῶν πινακίδων τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Κνωσοῦ. Τὸ ὅτι δὲν προχώρησε ὁ Masson εἰς τὴ διαπίστωση «τυχὸν ὑπάρξεως γενικωτέρας συγγενείας μεταξὺ Μακεδονικῆς καὶ Μυκηναϊκῆς διαλέκτου» δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ τὴ γνώμη τὴν ὁποία εἶχε ἐκεῖνος γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν Μακεδόνων, ὅτι δηλ. ἡ Μακεδονικὴ εἶναι συγγενὴς καὶ ὄχι διάλεκτος τῆς Ἑλληνικῆς. Γιατὶ, καὶ ἂν ἀκόμα προχωροῦσε εἰς τὴ διαπίστωση ὑπάρξεως γενικότερης συγγενείας μεταξὺ Μακεδονικῆς καὶ Μυκηναϊκῆς, αὐτὸ δὲν θὰ τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἔχη καὶ πάλι τὴ γνώμη του. Πρόκειται δηλ. ἐδῶ γιὰ διαφορὰ συμπερασμάτων καὶ ὄχι γιὰ ἀμφισβήτηση τοῦ γεγονότος τῆς διαπιστώσεως τῆς συγγενείας μεταξὺ τοῦ λεξιλογίου τῆς Μακεδονικῆς καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς. Ὡστε καὶ μετὰ τὴ διαπίστωση καὶ ἀπὸ τὸν κ. Προμπονᾶ μιᾶς γενικότερης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ μελέτη του, συγγενείας τῶν μακεδονικῶν λέξεων μὲ τὴν αἰολοαχαϊκὴν διάλεκτον τῶν πινακίδων τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Κνωσοῦ, δὲν νομίζω ὅτι ἀλλάζει ἡ κατάστασις τοῦ θέματος τῆς γλώσσας τῶν Μακεδόνων, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπη στοὺς δῦσπιστους νὰ ἔχουν καὶ πάλι τὶς ἴδιες ἀμφιβολίες πού εἶχαν καὶ πρὶν, ὅταν εἶχε διαπιστωθῇ ἡ συγγένεια τῆς Μακεδονικῆς καὶ μὲ ἄλλες ἑλληνικὲς διαλέκτους. Γιατὶ, ὅσο ὀλοφάνερη κι ἂν εἶναι αὐτὴ ἡ συγγένεια, οἱ δῦσπιστοι θὰ περιμένουν πάντα τὴ μοναδικὴ ἰσχυρὴ ἀπόδειξις, πού δὲν θὰ ἀφίνη πιά κανένα περιθώριον γιὰ ἀμφιβολίες: δηλ. τὴ μίαν ἔστω ἐπιγραφὴν μὲ διαλεκτικὴν μακεδονικὴν φράσιν, γιὰ νὰ βάλουν «τὸν δακτυλὸν τους ἐπὶ τῶν τύπων τῶν ἡλῶν». Ἀλλὰ τότε δὲν θὰ ἔχουμε πιά ἀνάγκη καμιαῖς συζητήσεως (γιατὶ τότε «τί χρειᾶν θὰ ἔχωμεν μαρτύρων;»).

Ἄς προσθέσουμε τώρα καὶ μερικὲς ἄλλες δευτερεύουσες παρατηρήσεις εἰς τὴν μελέτην τοῦ κ. Προμπονᾶ. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς εἶναι οἱ ἐξῆς:

σ. 15. Στοὺς τύπους *κῆρος*, *κῆραγος* δὲν νομίζω ὅτι ἔχουμε ἐξαφάνισιν τοῦ *ι*, ὅταν προηγῆται σύμφωνο (*ρ*, *ν*, *δ*). Ὁ διπλασιασμὸς αὐτῶν τῶν συμφώνων ἔπρεπε νὰ εἶχε ὀδηγήσει τὸν συγγρ. εἰς τὴ σωστὴ ἐρμηνείαν πού εἶναι: ἀφομοίωσις τοῦ *ι* ἀπὸ τὸ προηγούμενον σύμφωνο.

σ. 17. Τὰ *β*, *γ*, *δ* τῆς Μακεδονικῆς χαρακτηρίζονται ὡς τροπὴ τῶν δασέων *φ*, *χ*, *θ* σὲ μέσῃ *β*, *γ*, *δ*. Αὐτὸ εἶναι λάθος. Τὸ σωστὸ εἶναι: Τροπὴ τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν μέσων δασέων *bh, *gh, *dh σὲ *β*, *γ*, *δ*, ἀντὶ τῆς τροπῆς των σὲ *φ*, *χ*, *θ*, στὰ ὁποῖα τὰ ἔτρεψαν οἱ ἄλλες ἑλληνικὲς διαλέκτοι.

σ. 33. Ὅσα λέγονται ἐδῶ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ν. Π. Ἀνδριώτη (ἐ.ἀ., σ. 17), χωρὶς ὅμως ὁ συγγρ. νὰ παραπέμπῃ ἐκεῖ.

σ. 49, ὑποσημ. 328. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι πιθανὸν στὸ Ἑλληνικὸν τοπωνύμιον *Βαδὺ* νὰ

λανθάνη ή ρίζα *Fed- (ἀπ' ὅπου τὸ ἑλλην. ὕδωρ). Πρόκειται ἀπλούστατα γιὰ τὸ οὐδ. τοῦ ἐπιθέτου Fādūs=ἡδύς, τὸ ὁποῖο μποροῦσε πολὺ καλὰ νὰ γίνῃ τοπωνύμιο ἀπὸ τῆ φράση: ὕδωρ Fādū, με παράλειψη τοῦ οὐσιαστικοῦ: ὕδωρ. Τέτοια φράση ὡς ὀνομασία ποταμοῦ ἀναφέρει ἡδη ὁ Παυσανίας (II, 3, 3: αὐτὸ τε τὸ χωρίον Βαδὺ ὀνομάζουσι καὶ ποταμὸν τὸν ῥέοντα ἐνταῦθα ὕδωρ Βαδὺ ἐπιχωρίῳ τῇ φωνῇ). Πρβ. τὸ μεταγενέστερο τοπωνύμιο τῆς Ἠπείρου Γλυκὺς λιμὴν, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Στράβωνα: (7.7.5: ἔπειτα ἄκρα Χειμέριον καὶ Γλυκὺς λιμὴν, εἰς δὲ ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρον ποταμός, ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καὶ δεχόμενος πλείους ποταμούς, ὥστε καὶ γλυκαίνειν τὸν κόλπον). Πρβ. ἀκόμα καὶ σημερινά, νεοελληνικά, τοπωνύμια ὅπως Γλυκονέρι, Γλυκονέριον, σύνθετη λέξη προφανῶς, ἀπὸ τῆ φράση: γλυκὸ νερό, (πρβ. Γλυκόβρυση, Γλυκοπηγή) καὶ Γλυκὺ, (βλ. πρόχειρα Μ.Ε.Ε., στὶς λέξεις).

σ. 54 κ.ε. Ἡ διόρθωση τοῦ λήμματος ἄδδαι τοῦ Ἡσυχίου σὲ ἀδραὶ εἶναι, νομίζω, πειστική. Ἡ λέξη εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ μετὰ τὸ νεοελληνικὸ διαλεκτικὸ ἀδρά τῆς Μακεδονίας (=σφήνες ἀρότρου, ραβδί). Τὰ νεώτερα ἀδρά καὶ ἀδριά (=ραβδί, Βελβεντὸ Κοζάνης), ἢ ἀδρὸν κτλ. μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν καλύτερα ὡς ἐξῆς: Οἱ τύποι μετὰ τῆ σημασία: ραβδί προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο ἀδρὸς (μετὰ παράλειψη τοῦ ἐνοουμένου οὐσιαστικοῦ, π.χ. ἀδριά= ἀδριά βέργα, ἢ ἀδριά ματσούκα, βίτσα, μαγκούρα κ.τ.ό.), οἱ δὲ τύποι μετὰ τῆ σημασία: σφήνες ἀρότρου, προέρχονται ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ οὐσ. ἄδρου (Ἡσύχ.).

Ἡ τελευταία παρατήρηση δείχνει νομίζω καθαρά, ὅτι πάντοτε μιὰ ἔρευνα καμωμένη ἀπὸ ἕναν συγκροτημένο καὶ φιλότιμο φιλόλογο, ὅπως εἶναι ὁ κ. Προμπονάς, καὶ ἡ ὁποία ἔρευνα ἀπαιτεῖ χρόνο, κόπο, γνώσεις καὶ ἐπιμέλεια ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ἐπιτυχαίνει νὰ καταλήγῃ σὲ ὀρθὰ συμπεράσματα, ἐστώσο ἔχει πάντοτε περιθώρια νὰ δίνη ὀρθὲς λύσεις σὲ δευτερεύοντα ἔστω προβλήματα, ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ παρουσιάζει ἡ μακραιωνη γλωσσικὴ μας παράδοση.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

Simpozium po grammatičeskoj tipologii sovremennyx balkanskix jazikov (Συμπόσιο γραμματικῆς τυπολογίας τῶν σύγχρονων βαλκανικῶν γλωσσῶν), Μόσχα 1973. 8ο, σσ. 72.

Τὸ δημοσίευμα αὐτὸ τοῦ Ἰνστιτούτου Σλαβολογίας καὶ Βαλκανολογίας τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν περιλαμβάνει τὸ «προκαταρκτικὸ ὕλικὸ» (στὰ ρωσικά) γιὰ τὴν 2η περίοδο ἐργασίας (15-16.1.74) τοῦ Διαρκοῦς Σεμιναρίου Βαλκανολογίας, ποὺ ἀφιερώθηκε στὴ μελέτη τῆς γραμματικῆς δομῆς τῶν σύγχρονων βαλκανικῶν γλωσσῶν (ἕσες ἀνήκουν στὸν βαλκανικὸ γλωσσικὸ συνασπισμὸ=ΣΒΓ) καὶ στὸ ὁποῖο πῆραν μέρος εἰδικοί ἐπιστήμονες ἀπὸ τῆ Μόσχα, τὸ Λένινγκραντ καὶ τὸ Κίσινεβ.

Ἡ συλλογὴ διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: Α) Γραμματικὲς ὁμοιότητες στὸ σύστημα τῶν γλωσσῶν τοῦ ΣΒΓ, Β) Τὸ πρόβλημα ὀριστικότητος καὶ ἀοριστίας

στό πλαίσιο του ΣΒΓ, και συμπληρώνεται με βιβλιογραφική επισκόπηση τῶν βασικῶν ἐκδόσεων τῆς σύγχρονης βαλκανολογίας. Πολλές ἀπό τις ἀνακοινώσεις τῆς συλλογῆς ἔχουν «συζητήσιμο» χαρακτήρα (σύμφωνα καί με τοὺς σκοποὺς τοῦ σεμιναρίου, πρβ. Πρόλογο, σ. 3) καί συχνά ἀποτελοῦν σύντομες περιλήψεις ἢ διαγράμματα γιὰ τις συζητήσεις, με ἐξαιρετικά συνοπτικὴ μορφή, πού δὲν ἐπιτρέπει πάντοτε τὴν ἐπιστημονικὰ ἐπαρκῆ κατοχύρωση ὑποθέσεων καί συμπερασμάτων (π.χ. στὸ Α11 δὲν καθορίζεται ἡ σχέση νέας ἐλληνικῆς με ἀρχαία ἐλληνική). Ἀναφέρω παρακάτω τοὺς τίτλους τῶν ἀνακοινώσεων με σύντομες πληροφορίες, ὅπου παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐλληνική:

Α. 1) Α. V. Desnickaja, Ἀλληλοεπίδραση γλωσσῶν καί ἱστορικὴ διαλεκτολογία. 2) Μ. Α. Gabinskij, Διαχρονικοτυπολογικὲς μορφές τῶν βαλκανικῶν μετακινήσεων στὴ σφαίρα τοῦ ἀπαρεμφάτου. Με βάση τυπολογικὲς παρατηρήσεις σὲ διάφορες γλώσσες (π.χ. γεωργιανή), σχετικὰ με τὴ διατήρηση, ἀπώλεια ἢ δημιουργία ἀπαρεμφάτου, ὁ συγγρ. νομίζει ὅτι οἱ θεωρίες ἀπώλειας τοῦ ἀπαρεμφάτου στὸν ΣΒΓ ἀπὸ ἐλληνικὴ ἐπίδραση (π.χ. τοῦ Tögeby λόγω ὁμώνυμιας με ἄλλους ρηματικούς τύπους, τῆς πολυγένεσης λόγω σημασιολογικῆς ἀτέλειας, μικροῦ πλούτου κατηγορικῶν τύπων, πλατύτερης χρήσης, κτλ.) δὲν εἶναι τόσο πειστικὲς ὅσο ἡ ὑποστρωματοδιγλωσσικὴ, ὅπως φαίνεται κατὰ τὸν συγγρ. καί ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς κατωϊταλικῆς ἐλληνικῆς στὶς ἰταλικὲς διαλέκτους, τῆς ἐλληνικῆς στὴν τσιγγάνικη, σεφερδικὴ κ.ἄ.). Οἱ βαλκανικὲς γλώσσες ἐξἄλλου δείχνουν καί τὴν ἀντίθετη ἐξέλιξη (ἐνδογενῆ), δηλ. δημιουργία νέων ἀπαρεμφάτων ἀπὸ ὀνόματα ἐνεργείας (π.χ. στὴν ἀλβανικὴ ἐκτὸς τῆς τοσκικῆς: me ha/me bërë, πού ἀποτελεῖ πρωτογενὲς ἀπαρέμφοτο ἀπὸ προθετικὲς ἐκφράσεις, πρβ. to(do), zu-, de-. Βλ. ὁμως στὸ Α4 ἐπιφυλάξεις τοῦ Černjak). Στὴν δακροουμανικὴ ἔχουμε συνύπαρξη δυὸ ἀπαρεμφάτων: molđ. a face (<facere) καί de făcut (πρβ. ἀλβ. për të bërë ἢ së bëri). Στὴ ρηματοποίηση τῶν οὐσ. ἐνεργείας συνέβαλε ἡ ὑπαρξὴ ὁμώνυμων στοιχείων τοῦ ρήματος, π.χ. de făcut-am făcut, për të bërë - kam bërë. Ἡ ἐξέλιξη χαρακτηρίζεται ὡς ἐξωγενῆς → ἐνδογενῆς, διότι ἡ ἔλλειψη ἀπαρεμφάτου παρουσιάζεται σὰν κάτι πού πρέπει νὰ ἀποφύγη ἡ γλώσσα. Ὁ συγγρ. ἐξέφρασε καί παλαιότερα τὴ γνώμη του ἐκτενέστερα (στὸ βιβλίο: Ἐμφάνιση καί ἀπώλεια τοῦ πρωτογενοῦς ἀλβανικοῦ ἀπαρεμφάτου, 1970), ἡ χρονικὴ ὁμως περίοδος ἀπώλειας τοῦ ἐλληνικοῦ ἀπαρεμφάτου δὲν ἐπιτρέπει εὐκόλα τὴν ὑπόθεση τῆς ἐπίδρασης ἐνὸς προελληνικοῦ ὑποστρώματος, πού προωθεῖται ἔτσι σὲ χρόνους, ὅπου δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του. 3) V. V. Ivanov, Ἐπὶ τῆς τυπολογικῆς καί ἱστορικοσυγκριτικῆς μελέτης τοῦ ἀπαρεμφάτου στὶς βαλκανικὲς καί ἄλλες ἰνδοευρωπαϊκὲς γλώσσες. Ξεκινώντας ἀπὸ θεώρηση τῆς ἐξελίξεως διαφόρων γλωσσῶν, δέχεται ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἰνδοευρωπαϊκὴ δὲν εἶχε ἀπαρέμφοτο, τοῦ ὁποίου ὁμως ἡ δημιουργία ἄρχισε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ χρήση τῆς γραφῆς (πρβ. ὅτι στὴν γεττιτικὴ τὰ ἀπαρέμφοτα διακρίνονται ἀπὸ τις προθέσεις πού παίρνουν ὅπως τὰ ρήματα, π.χ. para-kan pauar, ὅτι στὴν κρητομυκηναϊκὴ παράγονται ἀπὸ θέματα σὲ *-sen, π.χ. ekee=ἔχεν κτλ.). Συνεπῶς κατὰ τὸν συγγρ. δὲν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση τῆς ἀπουσίας ἀπαρεμφάτου στὶς ἀρχαῖες γλώσσες τῶν Βαλκανίων (πρβ. ὅτι στὰ ἀλβανικὰ διασώθηκαν μετοχικὰ ὀνόματα σὲ -m, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ ρηματικὰ ὀνόματα σὲ -mo ἄλλων ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, γηγενὸς πού κάνει πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ τουλάχιστον προϋποθέσεων γιὰ τὴ δημιουρ-

γία ἀπαρεμφάτου). Ἡ λειτουργία τοῦ ἀπαρεμφάτου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τυπολογικὴ του ἐξέταση, εἶναι περιφερειακὴ, δηλ. τὸ ἀπαρ. ἰσοδυναμεῖ μὲ δευτερεύουσα πρόταση (μετασχηματισμός), γι' αὐτὸ καὶ προσβάλλεται εὐκολὰ στὶς διγλωσσικὲς ἀλληλεπιδράσεις (π.χ. στὰ τσιγγάνικα), ἀκόμη καὶ στὶς γραπτές. 4) A. B. Černjak, *Ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν καταλοίπων τοῦ πρωτογενοῦς ἀλβανικοῦ ἀπαρεμφάτου στὴν τοσκικὴ*. 5) E. I. Demina, *Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς γενέσεως τῶν κατηγοριῶν ἐγκλίσεων τῆς βουλγαρικῆς ὀριστικῆς*. 6) A. P. Syton, *Τροπικοχρονικὰ συστήματα τῆς βουλγαρικῆς, νεοελληνικῆς καὶ ἀλβανικῆς*. Προτείνεται ὡς βαλκανισμός (παρόλο ποὺ παρόμοιες ἐξελίξεις ἐμφανίζονται σ' ὅλες τὶς ἰνδοευρωπαϊκὲς) τὸ ἐξῆξ: στὴ μορφολογικὴ δομὴ ὁ κλιτοπιθηματικὸς σχηματισμὸς τῶν ἀπλῶν χρονικῶν μορφῶν μὲ διατήρηση ἀντίθεσης ἐνεστῶτα-ἀορίστου καὶ ὁ σχηματισμὸς περιφραστικῶν χρόνων (μέλλοντας, παρακείμενος), ἐνῶ στὸ περιεχόμενο ἡ ἀντίθεση τῶν τύπων μὲ βάση τέσσερα γραμματικὰ χαρακτηριστικά: α) ἐνεστῶτας - παρωχημένος - μέλλοντας, β) διάκριση στὸν μέλλοντα καὶ παρωχημένο ἀπόλυτης καὶ σχετικῆς χρονικῆς σημασίας, γ) στὸν σχετικὸ χρόνο διακρίνεται ἡ σχετικὴ χρονολογία τῆς ἐνέργειας, δ) στὸν ἀπόλυτο διακρίνεται τὸ τετελεσμένο - μὴ τετελεσμένο. 7) V. J. Rozenčevjg, *Περὶ τῆς συντάξεως ῥηματικῶν καὶ τῆς συντάξεως ἀπαρεμφατικῶν προτάσεων*. 8) L. A. Rokrovskaja, *Μέθοδος ἔρευνας τῶν συντακτικῶν ἰδιωτητιῶν τῆς γλώσσας τῶν Γαγαούζων καὶ τῶν βαλκανικῶν τουρκικῶν διαλέκτων*. 9) I. I. Voronina, *Γραμματικὰ μέσα συμφωνίας στὴ σύγχρονη ἀλβανικὴ*. 10) T. N. Svešnikova, *Περὶ τῶν γραμματικῶν μετασχηματισμῶν τῶν ρουμανικῶν συντάξεων μὲ ὑποτακτικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ΣΒΓ*. 11) O.S. Širokov, *Νεοελληνικὲς καὶ ἀλβανικὲς πτώσεις*. Ἀναλύεται ἡ κλίση τοῦ ΝΕ ὀνόματος (χωρὶς τοὺς λόγιους τύπους) μὲ βάση θέματα σὲ φωνήεντα καὶ μὲ μεταπτώσεις γιὰ τὴν κατηγορία τῶν σὲ -ο-. Οἱ πτωτικοὶ δείκτες ἐκφράζουν ἀντιθέσεις τῶν ἐξῆξ μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν: κατεύθυνση (ὑποκείμενο - ἀντικείμενο), ἐξωκεντρικότητα - συγκεντρικότητα, ὀριστικότητα - κλήση, ἀριθμὸς, γένος, π.χ. φωνή=0,-,0, ἐν., θηλ. ἢ ψαράδων=0,+0, πληθ., ἄρσ. κτλ. Ἡ βεσσαραβικὴ ἀλβανικὴ διάλεκτος παρουσιάζεται ὡς τυπολογικὸ παράλληλο τῆς ἀποκαταστημένης πρωτοελληνικῆς κλίσης, ὅπου ἡ καθαρὴ βάση ἐμφανίζεται στὴν κλητικὴ καὶ οἱ ἄλλες πτώσεις παράγονται ἀπ' αὐτὴν μὲ πρόσθετα εἰδικὰ παραθήματα καὶ μεταπτώσεις φωνηέντων. Στὴν ἀθέματη κλίση ἡ κατάληξις -s σχηματίζει τὴν ὀνομαστικὴ καὶ ἡ -i τὴν τοπικὴ, ἡ ἐναλλαγὴ κατάληξις σ με ο/e δημιούργησε τὴ γενικὴ σὲ -os/-es καὶ δοτικὴ σὲ -oi/-ei κτλ. 12) L. V. Šarapova, *Δύο μορφές συντακτικῆς συνδέσεως στοὺς ὀνομαστικοὺς σχηματισμοὺς τῆς σύγχρονης ἀλβανικῆς*. 13) T. N. Mološnaja, *Ὄνομαστικοὶ σχηματισμοὶ παραθετικοῦ τύπου μὲ δύο συστατικὰ μέρη στὶς βαλκανικὲς γλώσσες*. 14) T. B. Menskaja, *Μορφολογικὲς προσαρμογὲς τουρκικῶν δανείων στὴ βουλγαρικὴ*. 15) K. I. Logačev, *Ταξινόμηση τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ποικιλιῶν λόγου*. Ἡ ταξινόμηση γίνεται μὲ βάση τέσσερα μορφολογικὰ κριτήρια ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ δομὴ τῶν ποικιλιῶν λόγου: πολυπροσωπία (π.χ. βλέπω - σὲ βλέπω - δὲν σὲ βλέπω, ὅπου -ω καὶ σὲ= πρόσωπα), κτηρικότητα, πτωτικότητα, ἀρθρικότητα. Ἡ ἐλληνικὴ π.χ. ἐμφανίζει +, +, +, -, ἡ βουλγαρικὴ +, +, -, + κτλ. Μεγαλύτερες ὁμοιότητες παρουσιάζουν βουλγαρικὴ - «μακεδονικὴ», ρουμανικὴ - ἀλβανικὴ. Ὁ λόγος

χωρίζεται σε τμήματα με φυσικά όρια (π.χ. στή μεγάλη μου αδελφή κτλ.), που διακρίνονται σε: α) προφορικές ενότητες, β) όμοια με λέξεις (τά συστατικά της μέρη δεν αλλάζουν ελεύθερα), γ) υπόλοιπα που δεν αποτελούν πρωταρχικά μέρη μεγαλύτερων φράσεων. 'Η ελληνική π.χ. έχει πολυπροσωπία με (α), ή βουλγαρική με (β) κτλ. 16) R. G. Piotrovskij, *Μορφολογία του μολδαβικού γλωσσικού άτλαντα*. 17) A. V. Žugra, *Άλβανικό ύλικό για αντιθετική τροπολογία ρήματος*. 18) T. V. Ciojan, *Προτάσεις για την αντιθετική γραμματική των βαλκανικών γλωσσών*.

B. 1) I. I. Revzin, *Έρωτηματολογία για την κατηγορία όριστικοῦ-άόριστου*. 2) O. G. Revzina - I. I. Revzin, *Έμφάνιση στις βαλκανικές γλώσσες καθολικών χαρακτηριστικών κατά τη σχέση πτώσης με όριστικότητα*. Θεωρείται ως σχεδόν καθολικό χαρακτηριστικό ότι σ' όλες τις γλώσσες, όπου ο αριθμός των πτώσεων στην όριστική κλίση είναι μεγαλύτερος από την άοριστη, ή έκφραση τής όριστικότητας εμφανίζεται επιτασόμενη. 3) N. I. Tolstoj, *Σκέψεις για τὸ άρθρο και τὴ δεικτική άνωνημία στις νότιες σλαβικές διαλέκτους*. 4) I. A. Kalužskaja, *Μερικές χρήσεις του όριστικοῦ άρθρου στην άλβανική σε σύγκριση με τὴ ρουμανική και τὴ βουλγαρική*.

Γ. *Έπισκόπηση βασικών εκδόσεων στη σύγχρονη γλωσσολογική βαλκανολογία*. Χρήσιμη, αν και όχι εξαντλητική βιβλιογραφία (κυρίως μετά τὸ 1ο Διεθνές Βαλκανολογικό Συνέδριο, 1966), όπου αναφέρονται 1) ίνστιτούτα κτλ., 2) συνέδρια, 3) βιβλιογραφίες ειδικές και μή, 4) περιεχόμενο ανακοινώσεων 1ου και 2ου Συνεδρίου, 5) βαλκανολογία σ' άλλα συνέδρια (γλωσσολογίας, σλαβολογίας κτλ.), 6) συνεχιζόμενες εκδόσεις, συλλογές μελετών σε διάφορα πεδία, 7) μονογραφίες, 8) ειδικά περιοδικά, 9) άλλα φιλολογικά και γλωσσολογικά περιοδικά, 10) έκλογή δημοσιευμάτων (174 τίτλοι), που διαιρούνται σε I) γενικά προβλήματα, II) γραμματικά, III) προβλήματα παρεμβολής.

M. ΣΕΤΑΤΟΣ

Βασίλη Δημητριάδη, 'Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τὸν 'Εβλιγιὰ τσελεμπή, Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια, Θεσσαλονίκη 1973. 80, σσ. 464. (Δημοσιεύματα τῆς 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονική Βιβλιοθήκη 39).

'Η *Seyahatnâme* τοῦ 'Εβλιγιὰ τσελεμπή, που περιλαμβάνει τις έντυπώσεις από τὰ ταξίδια του μέσα στην άπέραντη τότε 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία, εἶναι, χωρίς άμφιβολία, μία από τις αξιολογότερες πηγές για τὴ νεώτερη ἱστορία μας. Γιατί ὁ άκούραστος αὐτὸς Τοῦρκος περιηγητῆς άφιέρωσε πολλές σελίδες στις ελληνικές χώρες. 'Αξίζει κάθε έπαινο και πολλές εύχαριστίες ὁ κ. Β. Δημητριάδης για τὸ ὅτι μᾶς έδωσε τὴν προσεγμένη και σχολιασμένη μετάφραση τῶν τμημάτων, όπου περιγράφονται ή κεντρική και δυτική Μακεδονία. Τὸ

βιβλίο αρχίζει μ' έναν Πρόλογο (σ. ιγ'-ιζ'), στον όποϊον ό συγγρ. εκθέτει τήν πορεία τής έρευνάς του. 'Ακολουθεϊ ή Είσαγωγή, όπου παρέχονται πληροφορίες για τή ζωή και τό έργο του 'Εβλιγιά τσελεμπή (σ. 1-8), για τὰ χειρόγραφα, τήν έκδοση και τics έλληνικές μεταφράσεις τής *Seyahatnâme* (σ. 8-12), για τics πηγές του 'Εβλιγιά (σ. 12-15), για τics όνομασίες τών πόλεων (σ. 15-17), για τics ειδήσεις του 'Εβλιγιά σχετικά με τήν τουρκική κατάκτηση τής Μακεδονίας (σ. 17-28), για τή διοικητική διαίρεση, όπως τήν είδε ό 'Εβλιγιά (σ. 28-32) καθώς και για τήν τοπική διοίκηση (σ. 33-39), για τόν πληθυσμό και τή σύνθεσή του (σ. 39-45), για τics γλωσσικές παρατηρήσεις του 'Εβλιγιά (σ. 45-47), για τics ειδήσεις σχετικά με τό εμπόριο, τή γεωργία και τή βιοτεχνία (σ. 47-51), για τήν ασφάλεια στην ύπαιθρο (σ. 51-53) και για τόν άντάρτη Πάνο Μειντάνη (σ. 54-61). 'Η Είσαγωγή κλείνει μ' ένα επίμετρο, όπου ό συγγρ. έτυμολογεϊ τό τοπωνυμικό *Γειτσαν* (σ. 62-64).

'Ακολουθεϊ τό κύριο μέρος του βιβλίου, όπου δίνεται ή μετάφραση του κειμένου του 'Εβλιγιά (σ. 67-359). Οί σημαντικότερες από τics πόλεις που περιγράφονται είναι τὰ Σκόπια, ό Περλεπές, τό Μοναστήρι, ή Φλώρινα, ή Καστοριά, τὰ Σέρβια, τὰ Γενιτσά, ή 'Εδεσσα, ή Νάουσα, ή Βέροια, ή Στρούγγα, ή 'Αχρίδα, ή Ρέσνα, τό Πόγραδετς, ή Στάροβα, ή Πρέσπα, τό Ράντοβιτς, τό Τίκβες, τό Βαλάντοβο, ή Στρώμνιτσα, ή Ντόλιανη, τό Πετρίτσι, τό Μελένικο και ή Βέτρινα. 'Η μετάφραση δέν έχει γίνει με βάση τό εκδεδομένο κείμενο του 'Εβλιγιά, που είναι γεμάτο λάθη, αλλά με βάση τὰ σημαντικότερα χειρόγραφα. Πρόκειται δηλαδή για μετάφραση από μιὰ κριτική έκδοση τών σχετικών τμημάτων του 'Εβλιγιά, ή όποία είναι έργο του κ. Δημητριάδη. Σε κάθε σελίδα, κάτω από τή μετάφραση, έχουν παρατεθῆ πλούσια σχόλια, όπου επισημαίνονται οι διορθώσεις στο κείμενο του 'Εβλιγιά και κρίνονται οι πληροφορίες του. 'Επίσης δίνονται έξηγήσεις για τούς θεσμούς, τούς διοικητικούς όρους, τὰ τοπωνυμικά και τήν προσωπογραφία. Τὰ σχόλια έχουν γραφῆ με βάση όχι μόνο τή βιβλιογραφία αλλά και τούς κώδικες τών τουρκικών αρχείων που βρίσκονται σήμερα στο 'Ιστορικό 'Αρχείο Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη.

'Ακολουθοῦν ένα συνοπτικό λεξικό τών όρων που άπαντοῦν στο κείμενο του 'Εβλιγιά τσελεμπή (σ. 361-377), ή βιβλιογραφία (σ. 379-388), τό εύρετήριο όνομάτων (σ. 389-417), τό εύρετήριο πραγμάτων (σ. 418-443), ένα εύρετήριο τουρκικών όνομάτων (σ. 443-456), κι ένα εύρετήριο τουρκικών πραγμάτων (σ. 456-464). Τό βιβλίο τελειώνει μ' ένα χάρτη τής κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας, όπου σημειώνονται οι πορείες του 'Εβλιγιά, και με μερικές φωτογραφίες τών χειρογράφων καθώς και του βιβλίου τής *Seyahatnâme*.

Οί πληροφορίες που δίνονται στην Είσαγωγή δέν προέρχονται από τή βιβλιογραφία αλλά πολλές φορές αποτελοῦν συμπεράσματα, στα όποια έφτασε ό συγγρ. ύστερ' από διεξοδική έρευνα. Διευκρινίζονται τὰ γεγονότα του 1385, όποτε ό Μουράτ Α', μαζί με τόν Τιμουρτάς πασά, πραγματοποίησε μιὰ νικηφόρα έκστρατεία και κυρίεψε τόν Περλεπέ, τό Μοναστήρι και τήν Καστοριά. 'Επίσης ταυτίζονται πειστικότερα, με βάση τή γραφή τών χειρογράφων αλλά και τὰ ιστορικά δεδομένα, ό άντάρτης «Babo» με τόν Πάνο Μειντάνη και αποδεικνύεται άβάσιμη ή άπόψη τής Β. Α. Cvetkova, σύμφωνα με τήν όποία ό άντάρτης αυτός ήταν Βούλγαρος και είχε τὰ λημέρια του στη Βόρεια Βουλγαρία. Σημαντική συμβολή στην ως τώρα έρευνα αποτελεί και ή έτυμολογία

τοῦ τοπωνυμικοῦ *Γενιτῶν*: προέρχεται ἀπὸ τὸ *γενί*, ποῦ τουρκικὰ σημαίνει «νέος» καὶ τὸ *ce*, ποῦ περσικὰ σημαίνει «τόπος». *Γενιτῶν* δηλαδὴ σημαίνει «νέος τόπος», μιὰ ὀνομασία πολὺ εὐλογη γιὰ μιὰ οὐσιαστικὰ νέα πόλη, ὅπως ἦταν τὰ *Γενιτῶν* γιὰ τοὺς Τούρκους τὸν 15ο αἰώνα.

Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ κ. Δημητριάδη αὐτὴ τὴ στιγμή δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθῆ κανένα σχόλιο, γιατί, ὅπως ἀνέφερα παραπάνω, πρόκειται γιὰ μετάφραση ἀπὸ μιὰ ἀνέκδοτη κριτικὴ ἔκδοση. Στὸν Πρόλογο ὁ συγγρ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σκοπεύει νὰ τὴν δημοσιέψῃ, κι ἄς εὐχηθοῦμε νὰ γίνῃ αὐτὸ σύντομα, γιατί, καθὼς φανερώνουν διάφορες σημειώσεις ἐδῶ κι ἐκεῖ, θὰ ἀποτελεῖ μεγάλη συμβολὴ γιὰ τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν *Seyahatnâme*

«Ὅσο γιὰ τὰ σχόλια, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι κατατοπιζοῦν ἀπόλυτα τὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὰ ὅσα διηγεῖται ὁ Ἑβλιγιά. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σχόλια εἶναι συμπεράσματα ἀπὸ προσωπικὴ ἔρευνα, ὅπως, π.χ., τὰ σχόλια γιὰ τοὺς «Λατίνους» στὶς πόλεις Σκόπια, Βέροια καὶ Ἀχρίδα, ποῦ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἑβλιγιά καὶ ταυτίζονται ἀρκετὰ πειστικὰ μὲ τοὺς Βλάχους. Ἐπιπλέον ὁ κ. Δημητριάδης χρησιμοποίησε ἀρκετὰ τὴν τουρκικὴ βιβλιογραφία γιὰ νὰ ἐνημερώσῃ τὸν ἀνείδικετο (δηλαδὴ τὸν ὄχι τουρκομαθῆ) Ἑλληνα ἀναγνώστη. Τὰ σχόλια ὁμως εἶναι τόσο πλούσια ὥστε νὰ διαφωτίζεται καὶ ὁ ἀναγνώστης ποῦ δὲν ξέρει καμιὰ εὐρωπαϊκὴ γλώσσα καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ καταφύγῃ στὴν *Encyclopédie de l'Islam* ἢ στὸ βιβλίο τῶν Gibb-Bowen, *Islamic Society and the West*. Ἴσως αὐτὸ ν' ἀποτελεῖ καὶ κάποια ἀδυναμία τους. Π.χ. σχολιάζοντας τὸν ὄρο *akce* ὁ συγγρ. ἀρχίζει μὲ τὴν εἴδηση πὼς τὸ νόμισμα ὑπάρχει ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν Σελτζούκων, ἀναφέρει τὴν ὑποτίμησή του κατὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰώνα, δίνει τὴν ἀντιστοιχία του μὲ τὸ γρόσι, συνεχίζει μὲ τὴ συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ γροσιοῦ, καθὼς καὶ τὴν ἐτυμολογία του, μὲ τὰ πρῶτα χρυσὰ ὀθωμανικὰ νομίσματα, καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀντιστοιχία χρυσοῦ νομίσματος καὶ «ἀσπρου» στὰ χρόνια τοῦ Μουσταφᾶ Β', δηλ. μιὰ δεκαετία τουλάχιστον μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἑβλιγιά. Ἴσως νὰ σκεφτόταν κανεὶς πὼς μιὰ φράση θὰ ἦταν ἀρκετὴ ποῦ νὰ περιλάμβανε τὴ σημασία τοῦ ὄρου, τὴ σχέση του μὲ τὸ χρυσὸ νόμισμα μόνον στὰ χρόνια τοῦ Ἑβλιγιά καὶ μιὰ παραπομπή. Τὰ ἴδια περὶ τοῦ ἰσχύουν γιὰ τὰ σχόλια στὸν ὄρο *beylerbey, kanun, azab, muhtesib, gümrük, muaf ve müselleme* κ.ἄ.

Ἀντίθετα, δὲν γίνονται καθόλου σχόλια σὲ μερικὰ ἄλλα σημεία, ὅπου ἴσως θὰ ἦταν περισσότερο ἀπαραίτητα. Π.χ. σὲ δύο μεριές ἀναφέρονται ἔσοδα ἀπὸ ψάρεμα σὲ λίμνη: στὴ λίμνη τῆς Καστοριάς, ὅπου οἱ ψαράδες, ὕστερα ἀπὸ ἄδεια τοῦ ἐμίμη, ψάρευαν καὶ πλήρωναν τὴ δεκάτη (σ. 173), καὶ στὴ λίμνη τῶν *Γενιτῶν*, τῆς ὁποίας τὰ προϊόντα ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸν Ἑβλιγιά, τοῦ γαζῆ Ἑβρενός (σ. 227). Μᾶλλον θὰ χρειάζονταν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μερικὲς ἐξηγήσεις, γιὰ τὸ ὅτι δηλαδὴ τὰ ἔσοδα ἀπὸ μιὰ λίμνη ἀποτελοῦσαν συχνὰ τιμᾶριο, γιὰ τὸ ποῖός ἦταν ὁ ρόλος τοῦ ἐμίμη καὶ γιὰ τὸ ὅτι, στὴν περίπτωσι τῶν *Γενιτῶν*, τὰ ἔσοδα εἶχαν προφανῶς παραχωρηθῆ στὸ βακούφι τοῦ Ἑβρενός. Ἄλλοῦ ἀναφέρεται μιὰ θερινὴ βοσκὴ στὰ *Γενιτῶν*, τῆς ὁποίας τὰ ἔσοδα ἦταν ἐπίσης γιὰ τὸ βακούφι τοῦ Ἑβρενός (σ. 225). Θὰ χρειαζόταν κι ἐδῶ μιὰ ἐξήγηση γιὰ τὸ ποῖα ἦταν τὰ ἔσοδα ἀπὸ μιὰ θερινὴ βοσκὴ, δηλαδὴ γιὰ τὸ *otluk resmi*.

Τελειώνω μὲ μερικὲς δευτερεύουσες παρατηρήσεις. Σχετικὰ μὲ τὰ Σκό-

πια υπάρχει μιὰ βιβλιογραφικὴ παράλειψη μὲ κάποια σημασία: ἀγνοήθηκε τὸ ἄρθρο τοῦ Robert Anhegger, «Neues zur balkantürkischen Forschung», *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 103, 1953, 70-91, πού περιλαμβάνει διάφορες διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὸ βιβλίο τοῦ H. W. Duda, *Balkantürkische Studien*, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ἀρκετὲς φορὲς ὁ συγγρ. Ἐπειδὴ οἱ διορθώσεις τοῦ Anhegger ἔγιναν μὲ βάση τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἑβλιγιὰ τσελεμπή (ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Duda, πού βασίστηκε στὸ τυπωμένο κείμενο), θὰ μπορούσαν νὰ λυθοῦν μερικὰ προβλήματα τοῦ κειμένου (π.χ. τὰ ἔσοδα τοῦ σαντζάκ-μπέη ἢ ὁ Üsküb naziri, πού κατὰ τὸν Anhegger εἶναι ὁ sikke naziri). Ὅσο γιὰ τὶς συμπληρώσεις τοῦ Anhegger, θὰ βοηθοῦσαν στὰ σχόλια (π.χ. σχετικὰ μὲ τοὺς μεντρεσέδες ἢ τὸν πύργο τοῦ ρολογιοῦ).

Σχετικὰ μὲ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν πόλεων καὶ τὴν αὐξήσῃ τους κατὰ τὸ διάστημα τοῦ 16ου αἰώνα, νομίζω πὼς ὁ κ. Δημητριάδης ἔπρεπε, παράλληλα μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ Ö. L. Barkan, «Tarihi demografi» araştırmaları, νὰ παραπέμπῃ καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ ἴδιου συγγραφέα, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of Economic and Social History of the Orient* 1, 1957, 9-36. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ καὶ σὲ γλῶσσα προσιτῆ εἶναι γραμμένο καὶ, τὸ σπουδαιότερο, περιέχει μερικὰ πολὺ ἀξιόλογα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα μαζὶ μὲ νέα στοιχεῖα. Τὸ πιὸ ἀξιόλογο, κατὰ τὴ γνώμη μου τουλάχιστον, ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα εἶναι ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῶν τουρκικῶν πόλεων δὲν πρέπει νὰ λογαριάζεται μὲ ἕναν ἀπλὸ πολλαπλασιασμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σπιτιῶν πού δίνουν τὰ κατάστιχα ἐπὶ πέντε (ὅπως κάνει ὁ συγγρ. σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ βιβλίου του, π.χ. στίς σσ. 149 καὶ 248). Τὸ γινόμενο τοῦ πολλαπλασιασμοῦ πρέπει νὰ αὐξάνεται κατὰ 10% (20% μόνο στὴν περίπτωση τῆς Κωνσταντινούπολης) γιὰτὶ μέσα στίς φορολογικὲς μονάδες δὲν περιλαμβάνονται οἱ σκλάβοι, οἱ γενίτσαροι, οἱ φοιτητὲς τῶν μεντρεσέδων κ.ἄ. Μὲ βάση αὐτὸν τὸν συλλογισμὸ ὁ Barkan ὑπολογίζει ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Σκοπίων ἦταν 9.867 στὰ χρόνια 1571-1580 καὶ τοῦ Μοναστηριοῦ στὰ ἴδια χρόνια 5.918. Εἰδικότερα γιὰ τὰ Σκόπια θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο νὰ ἀναφερθοῦν καὶ οἱ ἀριθμοὶ πού δίνει ὁ Barkan γιὰ τὰ ἔτη 1520-1530, ὅτι δηλαδὴ στὰ Σκόπια ὑπῆρχαν τότε συνολικὰ 842 σπίτια, καὶ ἀναλυτικότερα 630 μουσουλμανικὰ, 200 χριστιανικὰ καὶ 12 ἑβραϊκὰ. Γιὰ τὸ Μοναστήρι δίνει ἐπίσης ὁ Barkan διάφορα πρόσθετα στοιχεῖα, πού ἔχουν ἴσως μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Cavazza (1591) καὶ τὸ κείμενο τοῦ 1875, στὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ κ. Δημητριάδης. Σύμφωνα μὲ τὰ τουρκικὰ κατάστιχα, κατὰ τὴν περίοδο 1520-1530 τὸ Μοναστήρι εἶχε 845 σπίτια συνολικὰ, καὶ ἀναλυτικότερα 640 μουσουλμανικὰ, 171 χριστιανικὰ καὶ 34 ἑβραϊκὰ. Καὶ στίς δύο δηλαδὴ πόλεις ὑπερτεροῦσε σημαντικὰ τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο. Ὅπως δὴποτε, ἂν τὰ σπίτια τοῦ Μοναστηριοῦ ἦταν 1076 στὰ 1571-1580 (ἀριθμὸς γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀντίρρηση ὁ συγγραφέας: τὸν δίνουν ἄλλωστε τὰ κατάστιχα) εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχε 1500 σπίτια τὸ 1591, ὅπως λέει ὁ Cavazza. Γιὰτὶ αὐτὸ θὰ σήμαινε αὐξηση 39% μέσα σὲ λιγότερο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια. Συνεπῶς ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν τὰ 3.000 σπίτια, πού ἀναφέρει ὁ Ἑβλιγιὰ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, δὲν εἶναι ὑπερβολικὸς ἀριθμὸς.

Για τὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀναφερθοῦν καὶ οἱ ἀριθμοὶ ποὺ δίνει ὁ Barkan στὴ μελέτη του «Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler», *Iktisad Fakültesi Mecmuası* 15, 1953/54, 237. Στὴ μελέτη αὐτὴ διαβάζουμε ὅτι στὰ χρόνια 1520-1535 τὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας εἶχε συνολικὰ 33.389 σπίτια, 641 ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν σὲ Μουσουλμάνους καὶ 32.748 σὲ Χριστιανούς. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς καὶ πλησιέστερος σχετικὰ στὰ χρόνια τοῦ Ἑβλιγιά εἶναι καὶ περιλαμβάνει ἄλλους τοὺς κατοίκους, ἐνῶ ὁ Ἰσολογισμὸς τῆς χρονιᾶς 1488/89, στὸν ὁποῖο παραπέμπει ὁ συγγρ., ἀφορᾷ μόνο τοὺς κατοίκους ποὺ πλήρωναν κεφαλικὸ φόρο, δηλ. τοὺς μὴ Μουσουλμάνους. Τέλος, σχετικὰ μὲ τὰ ζεαμέτια καὶ τὰ σπαχηλίγια τῆς Ἀχρίδας, καλὸ ἴσως θὰ ἦταν νὰ ἀναφερθῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Hammer, ὁ ἀρκετὰ ἀναλυτικὸς πίνακας ποὺ δίνει ὁ Barkan στὴ μελέτη του «H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yilına ait bir bütçe örneği», *Iktisad Fakültesi Mecmuası* 15, 1953/54, 301. Κατατάσσονται σ' αὐτὸν τὰ ζεαμέτια καὶ σπαχηλίγια τῆς περιοχῆς σύμφωνα μὲ τὰ ἔσοδά τους.

Στὴ σ. 28 ὁ συγγρ. θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ἡ Ἀδριανούπολη κυριεύτηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1362. Πρόσφατες μελέτες ἀπέδειξαν — μὲ ἀρκετὴ ἀληθοφάνεια νομίζω — πὼς ἡ πόλη κυριεύτηκε γύρω στὰ 1369. Βλ. Irène Beldiceanu Steinherr, «La conquête d'Andrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes», *Travaux et Mémoires* 1, 1965, 439-461. Elizabeth A. Zachariadou, «The Conquest of Adrianople by the Turks», *Studi Veneziani* 12, 1970, 211-217.

Στὴ σ. 261, ὅπου σχολιάζεται ὁ ὄρος ζελεβί, θὰ ἦταν ἴσως καλὸ νὰ προστεθῆ στὴ βιβλιογραφία καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ P. Wittek, «Der 'Beiname' des Osmanischen Sultans Mehmed I», *Eretz-Israel* 7, *L. A. Mayer Memorial Volume*, 1963, 144-153, ποὺ βασίζεται καὶ σὲ ἓνα χωρίο τοῦ Ἑβλιγιά.

Στὴ σ. 273, ὁ Despot királ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆραν οἱ Τούρκοι τὴν Στρούγκα, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι ὁ Σέρβος δεσπότης Στέφανος Λαζάρεβιτς. Ἄλλωστε καὶ ἄλλοῦ ὁ Ἑβλιγιά ἀναφέρει τὸν Σέρβο Destput.

Στὴ σ. 287, ὅπου ἀναφέρεται ἡ Ἀχρίδα ὡς ἔδρα σαντζάκ μπέη, ὁ συγγρ. παραπέμπει στὸν Μέρτζιο, δηλαδὴ σὲ βενετικὴ πηγὴ, καὶ στὸν Βακαλόπουλο ποὺ παραπέμπει πάλι στὸν Μέρτζιο. Θὰ εἶχε περισσότερο τὴ θέση τῆς μιᾶς παραπομπῆ στὸν H. Inalcık, ποὺ γράφει μερικὰ γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ σαντζακιοῦ τῆς Ἀχρίδας μὲ βάση τὰ τουρκικὰ κατὰστιχα. Βλ. *Sûret-i defter-i sancak-i Arvanid*, Ἀγκυρα 1954, σ. XI.

Στὴ σ. 330 ὁ καζὰς τοῦ Μεντεςε Νταραχνέ θὰ πρέπη νὰ διορθωθῆ σὲ Νταραχίγια (δηλ. ἀλλαγὴ σὲ κάτι τελεῖες στὸ τουρκικὸ κείμενο), ποὺ εἶναι πραγματικὰ καζὰς στὸ Μεντεςε. Βλ. P. Wittek, *Das Fürstentum Menteseche*, Istanbul 1934, σ. 170.

Τέλος, στὴ σ. 380, ὅπου ἡ βιβλιογραφία, τὸ ἄρθρο «La prise de Serrès et le firman de 1372» δὲν τὸ ἔγραψε ὁ κ. Nicoara Beldiceanu, ἀλλὰ ἡ γυναίκα του κυρία Irène Beldiceanu-Steinherr. Ἀπόδοτε τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Κλέφτικα. Ἐπιμέλεια Ἀλέξης Πολίτης (Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, «Ἐρμῆς»), Ἀθήνα 1973. 16., σσ. ζγ', 159.

Ἐκλεκτικὴ, στηριγμένη σὲ ἓνα ἀμφιλεγόμενο κριτήριον, συστηματικὴ καὶ φιλολογικὰ αὐστηρὴ, ἡ συλλογὴ τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν ποὺ παρουσιάζει ὁ Ἀλέξης Πολίτης στὴν ὠραία σειρὰ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης ποὺ διευθύνει ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου, ἔχει τὸ πρόσθετο ἐνδιαφέρον νὰ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ εἰσαγωγὴ, ἐξαιρετικὰ ἀνιση, βασισμένη σ' ἓνα πλούσιο περιγραφικὸ ὑλικό, κι ἀπὸ μιὰ σειρὰ εἰσαγωγικῶν σημειωμάτων σὲ κάθε τραγούδι πού, καθὼς καὶ ἡ εἰσαγωγὴ, μαρτυροῦν μιὰ ἀξιοσημείωτη ἐξοικείωση μὲ τὶς πηγὲς καὶ τὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τοὺς κλέφτες, ἰδιαίτερα στὸ προσωπογραφικὸ ἐπίπεδο. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν τραγουδιῶν, σύμφωνη μὲ τὰ μονομερῆ κριτήρια ποὺ καθιέρωσε ὁ Ἀποστολάκης, εἰκονογραφεῖ τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο συντάχθηκε ἡ εἰσαγωγὴ: τὸ κλέφτικο τραγούδι εἶναι ἡ ἔκφραση ἑνὸς ἀτομικοῦ ἥρωικοῦ πνεύματος, ποὺ ἀντανακλᾷ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς καινούριου ἑλληνικοῦ ἀνθρώπινου τύπου, σὲ μιὰν ἀντίστοιχη μορφή ὅπου προσέχει ἡ λιτὴ ἀφηγηματικὴ τέχνη, προσανατολισμένη σὲ ἓνα συγκεκριμένο γεγονός, καὶ ἀπουσιάζει (ἢ τείνει νὰ ἐξαφανιστῇ) τὸ συναίσθημα καὶ ὁ λυρισμός. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἀνοίγει ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἀπόρριψη μιᾶς σειρᾶς τραγουδιῶν πού, μολονότι ἀναφέρονται στοὺς ἀρματολοὺς ἢ στοὺς κλέφτες, δὲν ἀνταποκρίνονται στοὺς ὅρους τοῦ ἀποκλειστικοῦ κριτηρίου καὶ παραμορφώνεται ἡ μεσολαβητικὴ διαδικασίᾳ μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ἀπὸ τὴ συλλογικὴ συνείδηση μιὰ κατάσταση ἱστορικῆ.

Ὡστόσο, καθὼς τὰ τραγούδια ποὺ διασώζονται ἀπὸ τὸ κριτήριον τοῦ Ἀποστολάκη εἶναι τραγούδια κλέφτικα (καὶ μάλιστα ἑνὸς τύπου), ἡ ἀνθολόγησις εἶναι ἐγκυρὴ ὡς μερικὴ ἔκφρασις τῆς συλλογικῆς στάσεως ἀπέναντι στὸ φαινόμενον ἀπ' ὅπου πηγάζει τὸ τραγούδι: παραπέρα, καθὼς ὁ Ἀλέξης Πολίτης εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητος ἀπέναντι στὸ περιγραφικὸ ὑλικό, δίνει στὸν ἀναγνώστη τὴ δυνατότητα νὰ ἀνατοποθετήσῃ τὸ ὅλο ζήτημα τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὴν πρωτόγονη ἐπανάστασι καὶ στὴν ἔκφρασή της ἀπὸ τὶς συλλογικὲς συνειδήσεις — κι αὐτὸ μέσα στὴ διάστασι τοῦ χρόνου: ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀξία τοῦ ἄνι σου (καὶ γι' αὐτό, ἴσως, πιδὲ ἐνδιαφέροντος) βιβλίου τοῦ Ἀλέξη Πολίτη, κοντολογίς ἢ πιθανὴ ἀξία ὀρισμένου τύπου θετικιστικῶν ἱστορικῶν ἐργασιῶν.

Ὡστόσο, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασε ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν προβληματικὴν τοῦ Α. Πολίτη: ἔτσι ἡ ἀντίδρασή του ἀπέναντι στὴν πανηγυρικὴ ἱστοριογραφία, ποὺ ταυτίζει τοὺς κλέφτες μὲ τοὺς ἀρματολοὺς καὶ τοὺς ἐπενδύει μὲ μιὰ, ἱστορικὰ ὕστερη, ἐθνικὴ ἰδεολογία, ἐκδηλώνεται μὲ μιὰ διχοτομικὴ διάκρισι ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν πού, πάλι, ἡ γνώσις τοῦ περιγραφικοῦ ὑλικοῦ ἐρχεται νὰ τὴν ἀπαμβλύνη ἐκλεκτικὰ (κλέφτες ποὺ γίνονται ἀρματολοὶ καὶ τὸ ἀντίστροφο), χωρὶς ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἐμπειρικὴ γνώσις νὰ φτάνῃ στὴ διατύπωσι ἑνὸς μοντέλου συμπεριφορᾶς. Γιὰ τὸν ἀνθολόγο, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς λογίους κοντινότερους χρονικὰ στὸ ἀνθολογούμενον ὑλικό, τὸ κλέφτικο τραγούδι εἶναι ἀρματολικό, α) γιὰτὶ: ὁ κλέφτης, δηλαδὴ ὁ ληστής, δὲν μποροῦσε νὰ ἀρθῇ σὲ μιὰ ἀξία γιὰ τὴ συλλογικότητα (ὁ Παλαμᾶς, κάποια στιγμὴ, ἀντιμετωπίζοντας ἓνα ὁμόλογο πρόβλημα θὰ ἐπικαλεστῇ ἓναν αἰσθητικὸ κοινὸ τόπο)· β) γιὰτὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν λεγόμενων κλέφτικων τραγουδιῶν ἀναφέρεται σὲ ἀρματολοὺς καὶ ὄχι σὲ κλέφτες. Ὑπάρχουν, βέβαια, τὰ ἀπρόσωπα

κλέφτικα τραγούδια, καθώς και τὰ ληστρικά: γιὰ τὰ πρῶτα καὶ γιὰ τὰ δεύτερα (κυρίως γιὰ τὰ δεύτερα) τὸ κριτήριο τοῦ Ἐποστολάκη ἔχει νὰ παρατηρήσῃ ὅτι εἶναι τραγούδια ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ («πνεῦμα») τοῦ κλέφτικου (ἀρματολικοῦ γιὰ τὸν ἀνθολόγο) τραγουδιοῦ, ἀφοῦ, ὅταν δὲν εἶναι ὡχρὲς μιμήσεις τῶν ἀρχέτυπων (τὰ ληστρικά), ἔχουν δηλητηριαστῆ (τὰ ἀπρόσωπα) ἀπὸ τὸν συναισθηματικὸ λυρισμὸ ποὺ δὲν ἔχει νὰ κάμῃ μετὰ τὴν ἐλευθερίαν, ὅπως φανερῶνεται στὸ ἥρωικὸ ἀτομικὸ πνεῦμα. Σ' αὐτὸ τὸ ἐξηγητικὸ πλαίσιο δὲν χωροῦν, παρὰ σὲ ἠθικο-αἰσθητικὴ διάσταση, φαινόμενα ποὺ ἀνήκουν στὴ διαδικασία τῆς λαϊκοποίησης· ὡστόσο δὲν εἶναι παρὰ τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ τὰ φαινόμενα λαϊκοποίησης δὲν ἐκδηλώνονται συγχρονικὰ καὶ δὲν διαστέλλονται ἔτσι ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς πλαστότητας τῶν τραγουδιῶν (τυχαῖο γεγονός, ἐξυπακούεται, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μεθόδου, ἐνῶ ἀντικειμενικὰ, ἱστορικὰ, εἶναι ὀργανικόν, ὅπως εἶναι ὀργανικὸ τὸ ἀντίθετο σὲ ἄλλους χώρους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ). Μετὰ ἓνα κριτήριον ποὺ βασίζεται στὴ δομὴ, στὸ περιεχόμενον (χωρὶς ὡστόσο ἢ λειτουργικὴ ἀνάλυση τοῦ τραγουδιοῦ νὰ ὀδηγῆ σὲ μιὰ τυπολογία καὶ στὴν ἐπισήμανση τῶν δυνατῶν ἀποκλίσεων ἀνάμεσα σὲ μιὰ γενικὴ καὶ μιὰ εἰδικὴ τυπολογία) καί, κυρίως, σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς τρόπους διατύπωσης τοῦ περιεχομένου, τὸ ἱστορικὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ μιὰ πραγματικότητα (τὴν πρωτόγονη ἐπανάσταση) καὶ στὴ στάση τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων μερικεύεται σὲ ἓνός καὶ μόνου τύπου δεκτικότητα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δευτέρων· παράλληλα γενικεύεται μετὰ ἓναν ἀκραῖο ἰδανισμὸ ἢ δεκτικότητά αὐτή, σὲ σημεῖο ὥστε καὶ αὐτὰ τὰ ἀπρόσωπα κλέφτικα τραγούδια νὰ ἐντάσσωνται (ἀπὸ τὸν Ἐποστολάκη πάντα) σὲ ἓναν ψυχισμὸ ποιοτικὰ διαφορητικὸ καὶ ἱστορικὰ μεταγενέστερο σὲ σχέση μ' ἐκεῖνον ποὺ ὑποτίθεται ὅτι γέννησε τὰ αὐθεντικὰ κλέφτικα τραγούδια. Ἡ τυπολογικὴ ἄλλωστε διερεύνηση μετὰ βάση τις λειτουργίες ποὺ ἐκφράζονται ἀπὸ τὸ τραγούδι δὲν ἀντιμετωπίζεται σὰν μιὰ δυνατότητα γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ νοητικοῦ μηχανισμοῦ τῶν τραγουδιῶν, τῶν συλλογικῶν δηλαδὴ νοοτροπιῶν, ποὺ ἢ ἀπόκλισέ τους ἀπὸ τὸ γενικὸ μοντέλο θὰ ἔδειχνε καὶ τὰ ὅρια τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ καὶ τὸ βαθμὸ ἀποδέσμευσής του ἀπὸ τὸ ἀνθρωπολογικὸ ὑπόβαθρον ἄλλων δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἡ υἱοθέτηση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ συγγρ. τῆς γραμμῆς πλεύσης τοῦ Ἐποστολάκη ἔχει ὡς φυσικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπόρριψη διερευνήσεων, ὅπως ἐκεῖνη τοῦ Mario Vitti («Stile e autori dei canti cleftici»), *Lares*, 1958, 1-16) ποὺ, ἀκριβῶς, εἶναι προσανατολισμένη σὲ μιὰ ἐγκυρότερη ὑπόθεση ἔρευνας, ὅτι δηλαδὴ τὸ κλέφτικόν τραγούδι μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται ἀπὸ περισσότερες ποιητικὲς ἐμπειρίες καί, σὲ ἐπέκταση, ἀπὸ περισσότερα ἀνθρώπινα περιβάλλοντα (στὴν περίπτωσή μας σχέση ἀνάμεσα στὸ μοιρολόγι καὶ στοὺς φορεῖς του καὶ στὸ κλέφτικόν τραγούδι· πρβ. Α. Πολίτης, σ. μγ', σημ. 1).

Γιατὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ ζήτημα: ποιά ἦταν ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ καὶ μετὰ ποῖο μηχανισμό, γενικὰ διανοητικὸ καὶ μερικὰ ποιητικόν, ἐξιδεολογικεῦθηκε αὐτὴ ἢ πραγματικότητα α) στὸ ἐπίπεδον τῶν φορέων τῆς (δηλαδὴ ἂν καὶ πῶς οἱ κλέφτες καὶ οἱ ἀρματολοὶ τραγούδησαν τὸν ἑαυτό τους), καὶ β) στὸ ἐπίπεδον τῶν δεκτῶν, δηλαδὴ τῆς κοινότητος, σὲ ὅλη τὴν κλίμακα ποὺ συγκροτεῖται αὐτὴ ἢ τελευταία.

Στὶς ἀρετὲς τῆς ἐργασίας τοῦ συγγρ. ἀνήκει ἡ προσπάθεια μιᾶς θετικῆς

προσπέλασης τῆς ιστορικῆς πραγματικότητας. Ἐπισημαίνουμε τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ ἀνάθεση τῶν ἀρματολικιῶν σὲ Ἀλβανούς δίνει μιὰ ἰδιαίτερη διάσταση στὴν ἀντιδικία ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους καὶ στοὺς χριστιανούς προκατόχους τους (ὠστόσο ἡ διάκριση στὸ τραγούδι ἀνάμεσα σὲ χριστιανούς, καὶ πολὺ περισσότερο Ἕλληνες, καὶ μουσουλμάνους ἀρματολούς δὲν γίνεται ἐνεργητικὰ καὶ θετικὰ: ἡ χριστιανικὴ κοινότητα δὲν ὀρίζεται ἀπ' αὐτὴ τῆς τὴν ιδιότητα καὶ δὲν ὑπάρχει παρὰ στὸ βαθμὸ πού λειτουργεῖ ἡ ταύτιση τοῦ ἥρωα τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τῆς κοινότητας στὴ συνείδηση τοῦ δέκτη τοῦ τραγουδιοῦ). Καθὼς ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ γίνεται στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ., τὸ κλέφτικο τραγούδι εἶναι δημιούργημα τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, γιατί ἀκριβῶς ὀρίζεται ἱστορικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ φορεῖς τοῦ ἀρματολισμοῦ (Α. Πολίτης, σ. λε' κ.έ.)· τέλος, τὸ κλέφτικο τραγούδι μπορεῖ νὰ ἐκφράζῃ μιὰ πολιτιστικὴ καὶ κοινωνικὴ ἰδιαιτερότητα (ὑπόθεση διατυπωμένη σὲ μιὰ σημείωση, σ. ν', πού μᾶς ξαναφέρει στὶς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐνδεχόμενη ἀπόκλιση τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸ γενικὸ τυπολογικὸ λειτουργικὸ μοντέλο — πού κι αὐτὸ χρειάζεται νὰ συγκροτηθῇ· ἐργασίες σὰν τὸν *Λαβύρινθο* τοῦ Παναγιῆ Λεκατσᾶ, Ἀθήνα 1973, δίνουν τὸ μέτρο τῆς ἱστορικότητας καὶ τῆς αὐτονόμησης τῶν λειτουργιῶν τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, συνεπῶς τῆς πιθανῆς ἀπόκλισης ἀπὸ τὸ γενικὸ μοντέλο, στὴν ἔννοια καὶ στὴ διάσταση πού δίνει στὴ λειτουργία καὶ στὴν ἱστορικότητα ὁ Vladimir Ja. Propp, *Morphologie du conte*, Παρίσι 1970 καί, σὲ ἐπίπεδο ἐφαρμογῆς, *Le radici storiche dei racconti di fate*, Τορίνο 1973). Οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς τοῦ Α. Πολίτη, σοβαρὲς καὶ συζητήσιμες, στὴν ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξης, στηρίζονται στὴ διχοτομικὴ διάκριση κλέφτες/ληστές, ἀρματολοί/τηρητές τῆς τάξης. Ὠστόσο, ἡ ὀπτικὴ μπορεῖ νὰ ἀλλάξῃ ριζικὰ.

Τόσο οἱ κλέφτες ὅσο καὶ οἱ ἀρματολοί ἀποτελοῦν δυὸ λειτουργίες πού ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνολο, τὴν πρωτόγονη ἐπανάσταση, τῆς ὁποίας οἱ δυνατότητες ἐνσωμάτωσης μέσα στὸ κοινωνικὸ, πιά, σύνολο ἐκδηλώνονται ἱστορικὰ μὲ τὸ θεσμὸ τοῦ ἀρματολικιοῦ, ὅπου ὀλοκληρώνεται ἡ διαδικασία ἐνσωμάτωσης καὶ στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο: ἡ ἀνταρσία βρίσκει τὴ δικαίωσή της στὸ μὶορφομα μιᾶς κοινωνικῆς αὐθεντίας, τὸν ἀρματολό, αὐθεντίας πού ἐκφράζει ἀκριβῶς τὰ ὅρια τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης, δηλαδὴ τὴν ἀδυναμία της νὰ ἀρθῇ σὲ ἐνεργητικὴ ἐπανάσταση μὲ δική της κοινωνικὴ δυναμικὴ. Οἱ ἐκπρεπέστεροι φορεῖς τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης ἔδρασαν σὲ ὅλη τὴν κλίμακα μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὴν ἀνταρσία καὶ στὴν ἐνσωμάτωση. Ἡ πίεση, μὲ τὴ μέθοδο τῆς ληστείας, γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ ἀρματολικιοῦ, ὁ ἀγώνας γιὰ τὴ διατήρησή του, πού ἐκδηλώνεται μὲ τὴ σύγκρουση τῶν ἀρματολῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς κοινοτικῆς καὶ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, συνθέτουν τὸ κλίμα ὅπου μορφώνεται καὶ αὐτονομεῖται σὲ ἀξία ἢ βία ἀπέναντι σ' αὐτὲς τὶς μορφὲς ἐξουσίας καὶ αἴρονται σὲ σύμβολο, πού μπορεῖ νὰ λειτουργῇ καὶ ὑπεραναπληρωτικὰ στοὺς δέκτες, οἱ συγκεκριμένοι φορεῖς αὐτῆς τῆς βίας: ἔτσι, δυὸ κυρίως εἶναι οἱ στιγμὲς ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης πού γίνονται ἀντικείμενο τοῦ τραγουδιοῦ — ἡ στιγμὴ τῆς σύγκρουσης καὶ ὁ θάνατος, γιατί ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ δυὸ στιγμὲς ἀποτελοῦν τὸ καθολικὸ, τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ στοιχεῖο τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης, τὸ στοιχεῖο πού ἐπιτρέπει, μέσω τῆς ἐξιδανικευτικῆς διαδικασίας, τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὶς

συλλογικές συνειδήσεις. Ἡ ἄλλη ὄψη τῆς διαδικασίας, ἡ ἐνσωμάτωση, μετατίθεται στὸ τραγούδι, δηλαδή στὴ λαϊκὴ ἰδεολογία, στὸ χῶρο τοῦ ἰδεατοῦ: ἡ καταξίωση ποὺ ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀρματολικῆς ιδιότητας βρίσκεται πάντα σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἄλλη βασικὴ λειτουργία, τὴν ἄρνηση, τὴν ἀνταρσία· ὁ ἀρματολὸς δὲν ὑπάρχει θέσει ἀλλὰ δυνάμει, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ κλέφτης, δηλαδή ἡ ἄρνηση ἀπέναντι στὴν καθιερωμένη κοινωνικὴ τάξη, ὑπάρχει στὸ τραγούδι ἀνώνυμα καὶ αὐτοδύναμα. Μὲ μιὰ τέτοια ὀπτική, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ τραγουδιοῦ τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης ὡς ἀρματολικοῦ φαίνεται μηχανικός· ὠστόσο, ὑπάρχουν ἄλλα καίρια ζητήματα γιὰ ἐπίλυση, ποὺ δὲν ἐξαντλοῦνται μὲ τὶς ἐρμηνεῖες ποὺ ἐπικαλοῦνται τὸν εὐγενικὸ ἢ «ἰδεαλιστικὸ» χαρακτήρα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐρμηνεῖες ποὺ δὲν βρίσκουμε στὸ σκεπτικὸ τοῦ Α. Πολίτη.

Καὶ πρῶτα πρῶτα σὲ σχέση μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἄλλων χωρῶν, «οἱ μπυλάντες τῶν Ἑλλήνων κλεφτῶν εἶναι συγχρόνως λιγότερο ἀνώνυμες καί, ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη, λιγότερο ἀποκαλυπτικές, γιατί ἀνήκουν σ' ἐκεῖνον τὸ λογοτεχνικὸ τύπο ποὺ ἐξυμνεῖ (καὶ κάποτε πρόκειται γιὰ αὐτο-ἐξύμνηση) τοὺς ἐπαγγελματίες μαχητές. Οἱ ἤραές τους εἶναι, σχεδὸν ἐξ ὀρισμοῦ, φημισμένα πρόσωπα, γνωστὰ σὲ ὅλους» (Eric J. Hobsbawm, *I banditi*, Τορίνο 1971, σ. 70). Εἶναι ἐδῶ ἄραγε (δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ σχολιάσουμε τὴν εὐστοχία τοῦ ὄρου μπυλάντα) ποὺ χρειάζεται νὰ δοῦμε ἓνα ἀποτέλεσμα τῆς ἐνσωματικῆς διαδικασίας, ποὺ ἀκριβῶς ἐπιτρέπει τὴ δημιουργία ὀρισμένων προσωπικῶν τυχῶν μέσα στὸν κόσμο τῆς ἀνταρσίας, τὴ διατήρηση συμπαγῶν ομάδων στὴ βάση τῆς οἰκογένειας, τὴ συνέχεια τῶν ομάδων αὐτῶν μέσα στὸ χρόνο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μοῖρα τῶν ἀτομικῶν φορέων τῆς ἀνταρσίας; Ἐξήγηση ἐπίσης χρειάζεται ὁ λιγότερο ἀποκαλυπτικὸς χαρακτήρας τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν, σὲ σχέση π.χ. μὲ τὶς βουλγαρικὲς ἢ νοτιοαμερικανικὲς μπυλάντες, ἀναφορικὰ μὲ τὸ κοινωνικὸ προφίλ τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης (συνεπῶς χρειάζεται καὶ περισσότερη εὐαισθησία ἀπὸ τὴ δική μας πλευρὰ ἀπέναντι στὰ τραγούδια ποὺ δὲν παρουσιάζουν ἰδανισμό, ὅπως, π.χ. τὸ τραγούδι τοῦ Ζαχαριᾶ ποὺ παραθέτει ὁ Α. Πολίτης, σ. 47, ἀρ. 21). Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ κοινωνικὸ προφίλ τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης παρουσιάζεται περισσότερο στὰ πελοποννησιακὰ κλέφτικα τραγούδια, στὰ τραγούδια δηλαδή μιᾶς περιοχῆς ὅπου ἡ «διαμαρτύρηση», ὅπως θὰ χαρακτηρίση τὴν ἀνταρσία ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, δὲν ἔφτανε στὴν καταξίωση μέσω τῆς ἐνσωμάτωσης, γιατί ἀκριβῶς δὲν ὑπῆρχε ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν (πρβ. Α. Πολίτης, σ. 117, ἀρ. 50). Ἡ δυνατότητα τῆς προσωπικῆς καταξίωσης μὲ τὴν ἐνσωμάτωση ἐξηγεῖ τὸν ἀτομοκεντρικὸν χαρακτήρα τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ· ἀποτελεῖ μιὰ διέξοδο ποὺ ἀντισταθμίζει τὴν ἐμπειρία ἐκείνη πού, καθὼς παρατηρεῖ ὁ V. Propp (*I canti popolari russi*, Τορίνο 1966, σ. 43), ὁδηγεῖ στὴν «πικρὴ γνώση ὅτι οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες δὲν ξεπερνιοῦνται μὲ τὴ ληστεία καὶ ὅτι ἓνας ἀγώνας ποὺ διεξάγεται μ' αὐτὴ τὴ μορφή φέρνει ἀργὰ ἢ γρήγορα τὴν ἴττα».

Ἡ αὐτονόμηση ὀρισμένων συμπεριφορῶν σὲ ἀξίες συνθέτουν τὸν κώδικα συμπεριφορᾶς ποὺ εἶναι ἔμμεσα καθοριστικὸς γιὰ τὸ κλέφτικο τραγούδι: ἔμμεσα, γιατί ὁ κώδικας δὲν καταγράφεται θετικά, ἀλλὰ ὑποδηλώνεται στὴν παράβασή του· καθοριστικὸς, γιατί ὄχι μόνο μπορεῖ νὰ βρισκεται στὸ κέντρο

τῆς ἴντριγκας τοῦ τραγουδιοῦ (π.χ. Α. Πολίτης, σ. 121, ἀρ. 52), ἀλλὰ καὶ γιατί προσαρμύζει κάποτε τὸ ἱστορικὸ γεγονός στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κώδικα. Στὸ τραγούδι τοῦ Μιλιόνη π.χ. (Α. Πολίτης, σ. 3, ἀρ. 1), ἡ παράβαση τῆς φιλίας (ἴσως τῆς «μπέσας» ἢ τῆς ἀδελφοποίησης) πληρώνεται μὲ τὸ θάνατο καὶ τοῦ Μιλιόνη καὶ τοῦ παραβάτη· στὴν πραγματικότητα ὁ Μιλιόνης παγιδεύεται καὶ ἐξοντώνεται χάρις στὴν εὐπιστία του (γιὰ τὸ τραγούδι, συνεπῶς, γιατί τηρεῖ τὸν κώδικα): ἡ «δίκη» ἢ ἡ «λύση» ποὺ ἐμφανίζεται στὸ τραγούδι μὲ τὸ θάνατο τοῦ παραβάτη δὲν εἶναι παρὰ ἡ μυθικὴ διαπραγμάτευση ἐνὸς γεγονότος ἐπενδυμένου ἰδεολογικὰ ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κώδικα. Στους ἀντίποδες βρίσκεται ἡ ρεαλιστικὴ στάση τοῦ κλέφτη στὸ τραγούδι τοῦ Τόσκα (Α. Πολίτης, σ. 25, ἀρ. 11). Μιὰ μελέτη βασισμένη στὴ λειτουργία τοῦ κώδικα θὰ ἔδειχνε τὶς προϋποθέσεις τῆς ἐξιδανίκευσης τῆς μορφῆς τῶν φορέων τῆς πρωτόγονης ἐπανάστασης καὶ τῆ θετικῆ στάση τῶν συλλογικῶν δεκτῶν ἀπέναντι σὲ φαινόμενα ποὺ ἡ διχτομικὴ διάκριση τοῦ συγγρ. ἀφήνει ἀνερμήνευτα ἢ τὰ μερικεῦει διαστέλλοντας συμπεριφορὲς ποὺ ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο (πρβ. σ. ις', ὅπου μιὰ ψυχολογικὴ ἐρμηνεῖα γιὰ τὴ στάση ἀπέναντι στοὺς κλέφτες).

Τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐνταξίης τοῦ τραγουδιοῦ θὰ μπορούσε νὰ συναρτηθῆ μὲ τὴ λυρικὴ του σύσταση, τοὺς ποιητικοὺς τρόπους ποὺ εἶναι ἀπόρροια κοινωνικῶν ἰδανικῶν ἢ τῶν ὑπεραναπληρώσεών τους, καὶ νὰ προσπελαστῆ ἔτσι τὸ θέμα τῶν διαφορετικῶν πολιτισμῶν ποὺ ἀντανακλῶνται, π.χ., στὰ κλέφτικα τραγούδια καὶ στὰ αἰγαιοπελαγίτικα· περισσότερὴ προσοχὴ στὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς σχέσης τοῦ κλέφτικου μὲ τὴν τελετουργικὴ δημοτικὴ ποίηση, τὸ μοιρολόγι, θὰ πρόσφερε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ποιητικὲς, καὶ νοστροπικὲς ἐρμηνεῖες σχετικὰ μὲ τὸν ἐξυμνητικὸ ἀλλὰ καὶ τυπικὸ χαρακτῆρα τοῦ τραγουδιοῦ. Μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐνταξίη τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὴ λειτουργία του μέσα στὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων συνδέεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς δομῆς του καί, πολὺ πιθανόν, τῆς μεταλλαγῆς της σὲ βάρος τοῦ ἀφηγηματικοῦ, χρονογραφικοῦ, στοιχείου· ἐδῶ τὸ καθοριστικὸ μέρος πέφτει στὴ μουσικὴ, ποὺ κι αὐτὴ ἀσκεῖ ὀρισμένη λειτουργία μέσω τῆς ὁποίας καθορίζεται καὶ ἡ ἔκταση τοῦ τραγουδιοῦ· ἔτσι χρειάζεται νὰ εἴμαστε τουλάχιστο ἐπιφυλακτικοὶ στὴν κατάδίκη ὡς πλαστῶν ὀρισμένων κλέφτικων τραγουδιῶν μὲ ἔντονον ἀφηγηματικὸ στοιχεῖο καὶ μεγάλη ἔκταση.

Εὐπρόσδεκτο τὸ βιβλίον αὐτό, γιατί μὲ τὶς πληροφορικὲς του ἀρετὲς καὶ τὴ ζητητικὴ του θέτει προβλήματα στὸ χρῆσθη του, ἔχει διάσπαρτες παρατηρήσεις ποὺ συμβάλλουν στὸ ξεκαθάρισμα τοῦ ἐδάφους τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν τους ὅρων: ἂν εἶναι ἐξαιρετικὰ ἰσχνὴ ἢ παράγραφος σχετικὰ μὲ τὴν «κοινωνικὴ σημασία τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν» (σ. νδ'), ἐξαιρετικὰ δύσκαμπτη ἢ προσήλωσις στὴν ἀποψη τῆς μοναδικότητος τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ (ἀποψη ποὺ τελικὰ ὀδηγεῖ στὴν παραδοχὴ μιᾶς ὑποθετικῆς πολιτισμικῆς ἰδιαιτερότητος), ὡστόσο οἱ παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ μυθοποίηση τῶν κλεφτῶν (σ. ιζ'-ιη'), ὁ χρονολογικὸς ἐντοπισμὸς τῶν τραγουδιῶν τους, ἢ ἐπισήμανση τοῦ προβλήματος τῶν «πλαστῶν» τραγουδιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα (σ. ξα'), δηλαδὴ μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ρομαντισμοῦ, ἀποτελοῦν, δίπλα στὶς φιλολογικὲς, μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀρετὲς αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ποὺ μιὰ κριτικὴ στὸ ἐπίπεδο τῶν πραγματολογικῶν του μόνο στοιχείων θὰ τὸ ἀδικούσε καὶ θὰ τοῦ μείωνε τὴν ἐμβέλεια.

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

Ἐφημερίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως 1832-1833. Πρόλογος - Εἰσαγωγή Γ. Δ. Δημακόπουλος, Ἀθήναι 1972-1973. (Δημοσιεύματα τῆς Νομαρχίας Ἀττικῆς).

Μέσα σὲ μιὰ ἐκδοτικὴ παραγωγὴ πλούσια, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν ἀριθμητικὸ δείκτη της, με ἐπίκεντρο τὸν ἑορτασμὸ τῶν 150 χρόνων τῆς Παλιγγενεσίας, ὁ ἑλληνικὸς τύπος τῶν χρόνων τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας ἀξιόθηκε νὰ ἔχη ἓνα μερίδιο ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὸ. Θὰ μπορούσε φυσικὰ κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ πὼς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία δὲν ἔλειψαν μελέτες ποὺ εἶχαν ἀντικείμενό τους τὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ τύπου στὶς πρώτες δεκαετηρίδες του (περ. 1790-1830)· ὅπως θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ προσθέσῃ, χωρὶς κίνδυνο ὑπερβολῆς, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων στάθηκε συχνὰ ἀντίστροφος ἀπὸ τὴ σημασία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους. Καὶ τοῦτο γιατί τὶς περισσότερες φορές τὸ θέμα τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν περιοδικῶν αὐτῆς τῆς περιόδου, θέμα κατ' ἐξοχὴν σημαντικὸ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία, παρουσιάστηκε με τρόπο περιγραφικὸ, ἀντιμετωπίστηκε ἔξω ἀπὸ κάθε σύνδεση με πολιτικά, κοινωνικά, οἰκονομικά καὶ πνευματικά φαινόμενα ποὺ ἐκίνησαν καὶ ἐπηρέασαν σὲ δεδομένη στιγμὴ τοὺς σχετικὸς μηχανισμούς, ποὺ καθόρισαν ἢ καὶ ἐπετάχυναν τὶς διαδικασίες με ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρξῃ καὶ νὰ λειτουργήσῃ ὁ νεοελληνικὸς τύπος.

Ἐλείψαν ἀκόμη ἀπὸ τὶς μελέτες αὐτὲς οἱ ἀναγκαῖοι συσχετισμοὶ ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν, σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση, τὴ διερεύνηση καὶ τὴ σπουδὴ τῶν προβλημάτων ὅσα ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ τύπου, καὶ ἐπομένως ἀπὸ τὴν ἀποτύπωση τῆς ἐθνικῆς ζωῆς στὰ δημοσιογραφικὰ αὐτὰ φύλλα, εἴτε αὐτὴ γινόταν μέσα ἀπὸ ἐπίσημες πράξεις, συνεπὼς μέσα ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία, εἴτε μέσα ἀπὸ κείμενα ποὺ ἀντανακλούσαν, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, νοοτροπίες καὶ συμπεριφορὲς ομάδων καὶ ἀτόμων ποὺ ἔδρασαν καὶ δραστηριοποιήθηκαν ἄλλοτε ἔξω ἀπὸ συμβατικά καὶ προκαθορισμένα πλαίσια, ἄλλοτε μέσα σ' αὐτά. Ἄν ὅλα εἶχαν λειτουργήσει σωστὰ καὶ ἀποτελεσματικά, θὰ εἶχαν κιόλας δημιουργηθῇ οἱ προϋποθέσεις καὶ γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἐνταξὴ τοῦ τύπου μέσα στὸ ἐθνικὸ σῶμα, γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀξιολόγησή τῆς προσφορᾶς του στὸ σύνολο τῶν δραστηριοτήτων καὶ ἐπιτεύξεων, τῶν ἀρνήσεων καὶ τῶν καταφάσεων, τῶν ἀντιθέσεων ποὺ ἐκφράσανε τὸν ἐθνικὸ βίον στὸ σύνολό του.

Ἐν τούτοις, περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τῶν συνθετικῶν μελετῶν, αἰσθητὴ στάθηκε, γιὰ ὅσους ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἀσχολήθηκαν με τὸ θέμα, ἡ ἔλλειψη τῶν ἴδιων τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς προεπαναστατικῆς καὶ τῆς περιόδου τοῦ Ἀγώνα. Σπάνια, δυσεύρετα καὶ πάντως ἀπρόσιτα τὶς πιὸ πολλές φορές γιὰ τὸν ἐρευνητὴ — δὲν ἀναφέρομαι κἀν σὲ ἓνα εὐρύτερο κοινὸ ποὺ θὰ εἶχε κάθε δικαίωμα νὰ ἔχη στὴ διάθεσή του τόσο βασικὰ κείμενα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας — καλὰ φυλαγμένα στὶς βιβλιοθήκες, ἐφ' ὅσον καὶ ὅταν ὑπάρχουν, με τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν σπανίων ἐντύπων, δημιουργοῦν ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς μοναδικότητάς τους πρόσθετες δυσχέρειες στὴν ἔρευνα. Ἐνδεικτικὸ ἄλλωστε γιὰ τὸ πόσο μειωμένες ὑπῆρξαν οἱ εὐκαιρίες γιὰ τὴν ἄμεση γνωριμία με τὰ κείμενα αὐτά, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὡς τὰ πιὸ πρόσφατα χρόνια οἱ ἀναδημοσιεύσεις ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν περιορισμένες στὸ ἐλάχιστο· σημειῶνω ὅτι σὲ διάστημα ποὺ καλύπτει περισσότερο

ἀπὸ ἑναὶ αἰῶνα πραγματοποιήθηκαν ἡ μερική ἀναδημοσίευση τῆς ἐφημερίδας τοῦ Μεσολογγίου *Ἑλληνικά Χρονικά* ἀπὸ τὸν Ν. Λεβίδη (1899)· φωτοτυπική ἐπανεκδόσή της, σὲ πλήρη μορφή, ἀπὸ τοὺς ἐκδότες Ν. Σπανὸ - Ν. Νίκα (1958)· φωτοτυπική ἐπανεκδόση τῆς πρώτης ἐντυπῆς ἐλληνικῆς ἐφημερίδας ποὺ ἔβγαине στὴν Καλαμάτα (1821) μὲ τὸν τίτλο *Σάλπιγξ Ἑλληνική*, ἀπὸ τὸν ἐκδότη Ν. Σπανὸ (1958) καὶ ἀπὸ τὸν Β. Μητρόπουλο (1970).

Ἀκριβῶς χάρις στὴ χρησιμοποίησή τῆς φωτοτυπικῆς, τῆς «ὁμοιότυπης», — ὅπως εἶδα νὰ τὴν προσδιορίζη ἡ σύγχρονη ὀρολογία — ἀναπαραγωγῆς, τὸ πράγμα παρουσιάζεται τώρα περισσότερο ἐφικτὸ καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τοὺς κινδύνους σφαλμάτων κτλ. Ὡστε ἡ πρὸδος ποὺ συντελέσθηκε στὸν τομέα τῆς τεχνολογίας μᾶς δίνει τώρα τίς δυνατότητες νὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας κείμενα καὶ ἐργασίες ἀπαραίτητες στὶς ἐρευνητικὲς ἀναζητήσεις μας· σημειῶνω, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Ε. Legrand ποὺ χωριστὰ ἀπὸ τὴν φωτοτυπική ἐπανεκδόσή της ἀπὸ ξένον ἐκδοτικὸ οἶκο (1952) πραγματοποιεῖ τώρα νέες μὲ πρωτοβουλία Ἑλλήνων ἐκδοτῶν. Ὅσο γιὰ τὸν ἐλληνικὸ τύπο τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀγώνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τρίτομη, σχολιασμένη συναγωγή ὕλικου ἀπὸ ὅλες τίς ἐφημερίδες, χειρόγραφες καὶ ἐντυπες, τῶν χρόνων 1821-1827¹, σημειῶνω τίς ἀκόλουθες φωτοανατυπώσεις, πραγματοποιημένες στὰ ἐντελῶς πρόσφατα χρόνια: *Αἰγιναία* (ἐκδότης Ν. Καραβίας, 1969), *Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος*, τόμος πρῶτος, 1825-1826 (ἐκδότης Α. Καραβίας - Ἡλ. Ρίζος Βερναρδάκης, 1969), *Ἀπόλλων* (ἐκδότης Ἡλ. Ρίζος Βερναρδάκης - Γ. Καρανικόλας, 1971). Ἐξἄλλου μέσα στὰ ἔτη 1972-1973, πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὴ Νομαρχία Ἀττικῆς καὶ μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἐντεταλμένου ὑφηγητῆ Γ. Δ. Δημακοπούλου, Νομάρχης Ἀττικῆς, μὲ γενικὸ τίτλο *Ἐφημερίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐκδόσεις τῶν ἀκόλουθων ἐφημερίδων: *Ἐθνική Ἐφημερίς 1832-1833* (1972), *Ὁ Ἑλληνικὸς Καθολόγος 1832-1833* (1972), *Le Moniteur Grec 1832-1833* (1973), *Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος*, ἔτος Ζ', 1832 (1973)². Οἱ τελευταῖες αὐτὲς συνοδεύονται ἀπὸ ἕνα

1. *Ὁ τόπος στὸν Ἀγώνα, 1821-1827*. Ἐπιμέλεια Αἰζ. Κουμαριανοῦ, τόμ. 1-3, Ἀθήνα 1971, ἐκδ. «Ἐρμῆς».

2. Δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἀφήσω ἀσχολίαστη τὴ φωτοτυπική ἐπανεκδόση τῆς *Ἐφημερίδος* τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν-Πουλίων (Βιέννη 1790-1798), προγραμματισμένη καὶ ἐπιμελημένη ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Λέανδρο Βρανούση. Ἡ ἐργασία αὐτή, ποὺ θὰ δώσῃ στοὺς ἐρευνητὲς τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουν καὶ νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο στὴν πληρέστερη δυνατὴ μορφή του, χάρις στὴν ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποία συγκεντρώθηκε τὸ διάσπαρτο σὲ διάφορες βιβλιοθῆκες ὕλικό, δὲν ἔχει ἀκόμη ολοκληρωθῆ. Μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἀξιόλογες καὶ ἄμεσες πηγές τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ἱστορίας καθυστερεῖ νὰ παραδοθῆ στὴν χρῆσιν τῶν ἐρευνητῶν γιὰ λόγους καθαρὰ γραφειοκρατικὸς καὶ ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἐργασίας ἀπὸ τοὺς ἀρμόδιους ἐπιστημονικοὺς φορεῖς. Ἡ ἐπανεκδόση τῆς *Ἐφημερίδος* ἐλπίζεται πὺς θὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἀπαρχὴ ὥστε νὰ συνεχισθῆ ἡ παρουσίαση καὶ τῶν ὑπόλοιπων προεπαναστατικῶν ἐλληνικῶν φύλλων ἀπὸ τὸν ἴδιο φορέα. Ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς παιδείας εἶναι γνωστὴ καὶ ἀναμφισβήτητη.

Πρόλογο, από ὀλιγοσέλιδη Εἰσαγωγή, στήν ὁποία καταγράφεται τὸ ἱστορικὸ τῆς κάθε ἡμερίδας καί, στὸ τέλος, ἀπὸ βασικά Εὐρετήρια.

Ὅτι θὰ εἶχα ὥστόσο νὰ σημειώσω ὡς γενικὴ παρατήρηση σχετικὰ μὲ τὶς ἐπανεκδόσεις τῶν δημοσιογραφικῶν φύλλων αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ὅτι ἡ πραγματοποίησή τους εἶτε προσδιορίζεται ἀπὸ τὰ προσωπικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν μελετητῶν εἶτε ἐπιβάλλεται ἀπὸ λόγους ἐπικαιρικούς καὶ κάποτε κυκλοφοριακούς, πράγμα πού εἶναι φυσικό, ἐφ' ὅσον ἡ πρωτοβουλία ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν κειμένων ἀνήκει σὲ ἄτομα καὶ ὄχι σὲ ὑπεύθυνα συλλογικὰ σώματα. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡμῶς τὸν προγραμματισμὸ ὑποκαθιστᾷ ὁ προσωπικὸς παράγοντας μὲ ἀποτέλεσμα ἡ διεκπεραίωση τῶν ἐκδόσεων νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὑποκειμενικὰ κριτήρια.

Στὸν Πρόλογο, ταυτίζομαι σὲ ὅλες τὶς ἐπανεκδιδόμενες ἡμερίδες, ὁ κ. Γ. Δ. Δημακόπουλος ἐκθέτει τοὺς λόγους πού ὤθησαν τὴ Νομαρχία Ἀττικῆς νὰ ἀναλάβῃ «τὴν πιστὴν ἐπανεκδοσὶν αὐτῶν [τῶν ἡμερίδων] διὰ τῆς μεθόδου τῆς φωτομεταφορᾶς», ἐπισημαίνοντας συγχρόνως τὴ σπουδαιότητα τῶν δημοσιογραφικῶν φύλλων αὐτῆς τῆς περιόδου ὡς ἐκφραστὴς τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους καὶ τὴ χρησιμότητά τους ὡς πηγῆς γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Ἀπὸ ὅσα παραθέτει διαφαίνεται ἡ πρόθεση του νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰν εὐρεῖα παρουσίαση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὑπάρχουν διαθέσιμα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν «τὰ μηχανήματα τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου». Ὅσο γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο τὴν ὁποία ἀποβλέπει νὰ καλύψῃ, συμπεραίνω πὼς τὰ χρόνια ἀνάμεσα στὴν κήρυξη τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ στὴν ἔλευση τοῦ Ὄθωνα θὰ ἀποτελέσουν τὰ ἄρια τοῦ ἐκδοτικοῦ αὐτοῦ ἐγχειρήματος.

Ὅτι οἱ ὡς τώρα πραγματοποιημένες ἐκδόσεις ἀκολούθησαν χρονολογικὴ τάξῃ πρωθύστερη, ἴσως νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἔχει κιόλας ἐφοδιασθῆ μὲ ὀρισμένα κείμενα στὸν τομέα τῶν ἡμερίδων χάρις σὲ ἀνατυπώσεις τὶς ὁποῖες ἀνέλαβαν καὶ διεκπεραίωσαν καὶ ἄλλοι φορεῖς: ἐπίσης ὅτι ἡ τρίτομη ἐκδοσὴ τοῦ «Ἐρμῆ», Ἀθήνα 1971, ἔχει καλύψει μὲγάλο μέρος τῆς δημοσιογραφικῆς ὕλης τῶν ἐτῶν 1821-1827, δίνοντας, γιὰ πρώτη φορά, εὐρύτατη συναγωγὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἡμερίδες πού ἐκυκλοφόρησαν μὲσα στὸν Ἀγώνα. Ἦταν φυσικὸ συνεπῶς ἡ προτεραιότητα νὰ στραφῆ τώρα σὲ ἐντυπα πού δὲν εἶχαν δοθῆ, σὲ καμιὰ μορφή, πλήρη ἢ περιορισμένη, στὴ δημοσιότητα. Ἔτσι, δημοσιεύθηκαν μὲ τὴν ἀκόλουθη τάξῃ, ὡς πρῶτος τόμος τῆς νέας σειρᾶς ἡ Ἐθνικὴ Ἐφημερίς, 1832-1833, ὁ Ἑλληνικὸς Καθόπτῃς, 1832-33, ὁ *Moniteur Grec*, 1832-33, καὶ ἡ Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Ζ', 1832, τέταρτος τόμος στὶς ἐκδόσεις τῆς Νομαρχίας Ἀττικῆς. Ἐπεξηγώντας τὴν ἀπόφασή του ὁ κ. Γ. Δ. Δημακόπουλος σημειώνει ὅτι ἐπιθυμία του ὑπῆρξε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν παρουσίαση «τῶν κατὰ τὸ σκοτεινὸν ἔτος 1832 κυκλοφορηθεισῶν ἡμερίδων», πράγμα πού τὸν ὤθησε νὰ παρεμβάλῃ καὶ τὴν Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Ζ', 1832, στὸν ἐκδοτικὸ του προγραμματισμὸ: ἐκτὸς ἀπὸ «τὴν ἐπίμονον αἵτησιν πολλῶν ἐρευνητῶν», καὶ «τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶδομεν προωθουμένην τὴν ὑπὸ ἰδιωτῶν συνέχισιν τῆς πρὸ ἐτῶν ἀρξάμενης ἀνατυπώσεως τῆς ἡμερίδος ταύτης» συνέτειναν ὥστε νὰ συμπεριλάβῃ καὶ τὴν τελευταία αὐτῆ ἡμερίδα στὸ πρόγραμμα ἀνατυπώσεων τῆς Νομαρχίας Ἀττικῆς¹.

1. Γενικὴ Ἐφ. τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Ζ', 1832, φωτοτυπικὴ ἐπανεκδοσὴ, Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, 1973, Εἰσαγωγὴ, σ. [III].

Ἡ «φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις» ἀναιρεῖ ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἐκδότη, ἐκτὸς ἂν εἶναι γιὰ νὰ διορθωθοῦν ὀρισμένα τυπογραφικὰ σφάλματα, ἀβλεψίαι κτλ. Τὸν κανόνα φαίνεται ὅτι ἀκολούθησε στὶς γενικὲς τοῦ γραμμῆς ὁ κ. Δημακόπουλος με ἐξαιρέση τὴν *Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος*, ὅπου, καθὼς σημειώνει, ἐθεώρησε προτιμότερη «τὴν παράλειψιν τῶν λεγομένων Ἀποσπασμάτων ἐκ τινῶν φύλλων ... ὡς ἀϋθυπάρκτων καὶ αὐτοτελῶν καὶ μὴ ἀνηκόντων εἰς τὸ σῶμα τοῦ Ζ' τόμου αὐτῆς». Ἐν τούτοις ἡ παρουσίαση καὶ αὐτῶν τῶν κειμένων, σὲ μορφή ἔστω Παραρτήματος, ὅπως ἔγινε γιὰ τὴν Ἐφημερίδα *Ἑλληνικὸς Καθρέπτης*, στὴν ὁποία ἔχει προστεθῆ καὶ κείμενο τοῦ Α. Παπαδόπουλου - Βρετοῦ, τιτλοφορημένο «Ἱστορικὴ Ἐκθεσις τῆς Ἐφημερίδος Ὁ Ἑλληνικὸς Καθρέπτης ... Ἀθῆναι 1839», θὰ ἀρτίωνε τὴν ἔκδοση.

Οἱ τόμοι συνοδεύονται ἀπὸ Εὐρετήρια καὶ Πίνακες ἐπισήμων πράξεων. Τὰ Εὐρετήρια, ὀνομαστικὰ καὶ χωρὶς σχολιασμό, παρέχουν στὸν ἐρευνητὴ ἀπλῶς καὶ μόνον τὴ δυνατότητα νὰ ἀναζητήσῃ ἓνα ὄνομα ἢ ἓνα τοπωνύμιον ποῦ τὸν ἐνδιαφέρει, δὲν διακροῦν ὅμως τὸν ἀναγνώστη γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα ποῦ δὲν γνωρίζει. Μιὰ παρατήρησις ἐπίσης θὰ ἦταν ἀπαραίτητη ὡς πρὸς τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ἔχουν παρατεθῆ τὰ ξενόγλωσσα ὀνόματα στὰ ἑλληνικὰ εὐρετήρια — δὲν γίνεται λόγος γιὰ ξενόγλωσσα εὐρετήρια, σχεδὸν ἀνύπαρκτα (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Moniteur Grec*) ἀκόμη καὶ στὸν ἑλληνογαλλικὸν *Ἑλληνικὸν Καθρέπτην*. Σὲ σχετικὸν σημείωμα πρὶν ἀπὸ τὸ εὐρετήριον διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα: «Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰ ξένα ὀνόματα, τὰ ἑλληνιστὶ ἐν τῷ κειμένῳ ἀποδιδόμενα, ταῦτα γενικῶς παρέμειναν ὡς ἔχουν ἐν τῷ κειμένῳ, ἐξαιρουμένων ἐλαφρῶν τιῶν πρὸς τὸ νῦν κρατοῦντα μετατροπῶν, δι' ὧν ἐπεδιώχθη ἡ διευκόλυνσις τῶν μελετητῶν τῶν ἀνὰ χεῖρας τόμου»¹. Οἱ μετατροπῆς τις ὁποῖες ὑπαινίσσεται ὁ ὑπεύθυνος συντάκτης τῆς Σημειώσεως προϋποθέτουν ὅτι ἔχει γίνῃ ἡ ἀπαραίτητη ἐπεξεργασία τῶν λημμάτων, ὅτι συνεπῶς ἔχουν ἀποκατασταθῆ τὰ σχετικὰ λήμματα στὴν ἀρχικὴ τους μορφή, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ γίνωνται οἱ ἀπαραίτητες ἀποκαταστάσεις. Νομίζω λοιπὸν ὅτι θὰ ἦταν προτιμότερο, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἔχει ἐπιτελεσθῆ ἡ σχετικὴ, ἀρκετὰ μάλιστα ἐπίπονη ἐργασία, νὰ εἶχαν γίνῃ οἱ ἀναγραφῆς τῶν λημμάτων στὴν ἀρχικὴ τους μορφή — μιλῶ ἰδίως γιὰ τὰ ξένα ὀνόματα — κοντὰ στὴν ἑλληνοποιημένη μετὰ τὴν ὁποῖαν ἀπαντοῦν μέσα στὰ κείμενα τῶν Ἐφημερίδων, ὅπως ἔγινε π.χ. στὴν περίπτωσι τοῦ λήμματος Χαμπολλίων βλ. Champollion.

Οἱ «Πίνακες ἐπισήμων πράξεων», ποῦ παραθέτονται στὸ τέλος τοῦ κάθε τόμου, εἶναι ἀσφαλῶς χρήσιμοι· δὲν ἀναιροῦν ἐν τούτοις τὴν ἀνάγκη τῶν θεματικῶν εὐρετηρίων. Σὲ ἓνα ὕλικὸν τόσο ἀφθονο καὶ τόσο ποικίλο ὅπως εἶναι αὐτὸ ποῦ παρέχουν οἱ Ἐφημερίδες, σὲ ἓνα ὕλικὸν ποῦ ἀπὸ τὴν φύση του εἶναι δύσκολο νὰ τιθασευθῆ καὶ συνεπῶς νὰ ἀξιοποιηθῆ, ἡ χρησιμοποίησις πολλαπλῶν εὐρετηρίων καὶ ἰδίως θεματικῶν — θυμίζω τὰ εὐρετήρια ποῦ ἐγκαινιάσθησαν στὴν ἔκδοσι τῶν Ἐφημερίδων τοῦ «Ἐρμῆ» — ὄχι μόνον βοηθεῖ, καὶ μάλιστα ἀποτελεσματικότερα τοὺς μελετητῆς στὰ ποικίλα ἐρωτήματά τους, ἀλλὰ καὶ δημιουργεῖ ἐρεθίσματα γιὰ περαιτέρω ἐρευνες καὶ ἀναζητήσεις.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ὅλες αὐτὲς οἱ ἐπανεικδύσεις ἀποτελοῦν θε-

1. Ἑθνικὴ Ἐφημερίς, Εὐρετήριον, σ. [2*].

τικές προσκτήσεις στην ελληνική βιβλιογραφία παρέχοντας την δυνατότητα τόσο στους ειδικούς μελετητές, όσο και σ' ένα ευρύτερο, ενδιαφερόμενο κοινό να γνωρίσει από τις πηγές μιάν από τις πιο κρίσιμες, πιο ενδιαφέρουσες και πιο σημαντικές περιόδους της νεοελληνικής ιστορίας.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

B. J. Photos, The Greek Constitutional Revolution of 1843, Argonaut Inc. Publishers, Chicago 1974. 99 S., 1 Bild, 41 Fotokopien.

Am 3. September des Jahres 1843 standen die von türkischer Herrschaft befreiten Griechen gegen ihren ersten König Otto (bayerischer Abstammung) auf, da sie mit dessen absolutistischer Herrschaft und seiner das Land an England ausliefernden Politik unzufrieden waren. Der Aufstand wurde in Athen von Offizieren und einer bürgerlichen Gruppe entfacht. Da er keinerlei Unterstützung aus dem Ausland bekam, schrak der König zurück und nahm widerstandslos von seiner absoluten Macht Abstand. Der Verfassung, die später von der Nationalversammlung verabschiedet wurde, waren recht erhebliche Schranken gesetzt, da die Exekutive auch weiterhin dem König unterstand. Trotz alledem wurde diese sogenannte Verfassungsperiode mit ihrem bürgerlichen Parlamentarismus für die Griechen doch erträglicher.

Ein sehr wertvolles Dokument des Aufstandes von 1843 wurde vor nicht allzulanger Zeit in den USA von B. J. Photos herausgegeben. Er kaufte 1968 in Amsterdam von einem Antiquar ein Manuskript, das die eigenhändigen Unterschriften der Mitglieder der 1843-iger Nationalversammlung enthält. Das Manuskript war über einen Londoner Möbeldändler zu dem Holländer gelangt. Dieser sogenannte *Codex Londinensis* besteht aus fünf Blättern. Auf dem oberen Teil des ersten Blattes steht folgender Titel: «Die Unterschriften der Mitglieder der am 3. September des Jahres 1843 in Athen zusammengerufenen griechischen Nationalversammlung einem englischen Reisenden zur Erinnerung». Gleich danach folgen bis zum Ende des dritten Blattes die eigenhändigen Unterschriften von 235 Mitgliedern, sowie die Authentifikation durch den Vizepräsidenten A. Mavrokordatos, datiert vom 10. März 1844. Auf dem vierten und fünften Blatt findet sich die französische Übersetzung des oberen griechischen Textes. Der Verfasser teilt die Fotokopie des Kodex in vergrößerter Form sowie auch in Einzelheiten mit und gibt die Unterschriften auch im Druck wieder.

Einleitend macht Photos uns mit dem sich auf die Revolution von 1843 beziehenden Teil aus G. Finlays *Geschichte Griechenlands* bekannt und teilt erneut die Erinnerungen des Generals J. Makrygiannis, des

Führers des Aufstandes mit. Leider hat sich der Autor zu keinerlei Kommentar entschlossen. Er überlässt es den Historikern, die sich ergebenden Probleme zu lösen, wie z.B. das sich auf die Person des englischen Reisenden, den Besitzer des Kodex beziehende Rätsel. Es wäre interessant gewesen, wenn Photos wenigstens in bezug auf die Personen der Mitglieder der Nationalversammlung Angaben gemacht hätte. Allein schon auf Grund der in der Aufzählung vorkommenden wenigen uns bekannten Mitglieder (Präsident Notaras, Kallergis, Mavrokordatos, Koletis, Mavromichalis, Botsaris, Kanaris) kann man auf jeden Fall konstatieren, dass die Nationalversammlung von 1843 aus Vertretern der verschiedensten politischen Anschauungen zusammengesetzt war. Es ist also kein Wunder, daß die als Errungenschaft des Aufstandes von 1843 angenommene Verfassung nicht im entferntesten den Grundsätzen der griechischen Revolutionäre, wie z.B. denen von Rigas Velestinlis entsprach.

ÖDÖN FÜVES

